

Dariusz Sychała

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

ORCID: 0000-0001-9916-8193

HIERONIM ZE STRYDONU WOBEC HOMEIZMU I PROBLEMÓW Z WŁASNĄ BIBLIOTEKĄ ZA PONTYFIKATU DAMAZEGO

Streszczenie: Hieronim był jednym z najwybitniejszych pisarzy chrześcijańskich w IV-V wieku po Chrystusie. Jego działalność przypadła na okres sporów religijnych, znanych jako konflikt o naukę Ariusza. W rzeczywistości podstawowy spór toczył się między zwolennikami „współistotności” a stronnikami „podobieństwa”. Przed soborem w Nicei Kościół wyznawał właśnie pewną odmianę podobieństwa. Hieronim popierał papieża Damazego w walce o realizację uchwał z Nicei. W tej walce wykorzystywał zasoby własnej biblioteki, którą utrzymywał, także na pustyni.

Słowa kluczowe: Hieronim, Ariusz, homeizm, Nicea, Damazy, pustynia

HIERONIMUS FROM STRIDON IN THE FACE OF HOMEISM AND PROBLEMS WITH HIS OWN LIBRARY DURING THE PONTIFICATE OF DAMASUS

Summary: Hieronimus was one of the most prominent Christian writers in the fourth to fifth centuries after Christ. His work fell during the period of religious disputes known as the disputes over the doctrine of Arius. In fact, the basic dispute was between the supporters of co-eternity and the supporters of similarity. Hieronimus supported Pope Damasus in his struggle to implement the laws from Council of Nicea. In this struggle he used the resources of his own library, which he maintained, including, in the desert.

Keywords: Hieronimus, Arius, homoios, Nicea, Damasus, desert

Sofroniusz Euzebiusz Hieronim ze Strydonu był, oprócz Ambrożego z Mediolanu, Augustyna z Hippony, Bazylego Wielkiego, Grzegorza z Nazjanzu, Grzegorza z Nyssy i Hilarego z Poitiers, najwybitniejszym intelektualistą chrześcijańskim w IV-V wieku¹.

¹ G. Massilliensis, *Liber de scriptoribus ecclesiasticis*, Patrologiae Latina 58, Parisiis 1883 [dalej Gen., *Vir. ill.* lub *Ps. Gen.*], Praefatio: „Hieronimus noster litteris Graecis ac Latinis Romae apud eruditissimos”; Hieronymus Stridonensis, *Liber de viris illustribus* [dalej Hier., *Vir. ill.*] Patrologia Latina [dalej PL] 23, Parisiis 1883, 100: „Hilarius, urbis Pictavorum Aquitaniae episcopus, factione Saturnini Arelatensis episcopi, de synodo Biterrensi in Phrygiam relegatus”; *idem*, 135; B. Altaner, A. Stuiber, *Patrologia. Życie, pisma i nauka Ojców Kościoła*, Warszawa 1990, s. 519-520; R. Antkowiak, *Einführung*, [w:] J. Steinmann, *Hieronymus. Ausleger der Bibel. Weg und Werk eines Kirchenwärters*, Leipzig 1971, s. 7-12; T.D. Barnes, *Athanasius and Constantius. Theology and Politics in the Constantinian Empire*, Cambridge-London, 1993, s. 7-9; P. Brown, *Augustyn z Hippony*, tłum. W. Radwański, Warszawa 1993, s. 438-444; J. Czuj, *Żywot świętego Augustyna*, Warszawa 1952, s. 82-96, 148-165; J. Czuj, *Św. Hieronim. Żywot – dzieła – charakterystyka*, Warszawa 1954, s. 5-15, 109, 181-182; F. Dvornik, *The Idea of*

Termin ten jest oczywiście ahistoryczny, ale oddaje sens znaczenia obejmującego jego działalność naukową, społeczną i religijną. Życie i działalność Hieronima można podzielić na dwa etapy, pierwszy, w którym poszukuje on własnej drogi życiowej, w czym mieści się z jednej strony życie pustelnicze i kontakty z arystokracją rzymską, otoczeniem biskupa Rzymu i tworzenie dużej własnej biblioteki, z dziełami antycznymi i chrześcijańskimi, oraz drugi, gdzie Hieronim został twórcą i przełożonym wspólnoty mniszey w Betlejem, polemizuje z przeciwnikami ortodoksji i kontynuuje dzieło swego życia, czyli tłumaczenie Biblii z języków oryginalnych². Zakładanie własnego księgozbioru przez świeckich chrześcijan, prezbiterów czy biskupów było w tym okresie normą, o czym świadczy np. zbiór zgromadzonych dzieł przez Jerzego z Kapadocji,

Apostolicity in Byzantium. And the legend of the Apostle Andrew, Cambridge 1958, s. 44-45; D. Farmer, *Jerome (Hieronymus)*, *Oxford Dictionary of Saints*, Oxford 1997, s. 257-259; J. Fontaine, *Chrześcijańska literatura łacińska. Rys historyczny*, tłum. J. Słomka, „Teologia dla wszystkich” 8, Tarnów 1997, s. 100-104; R.P.C. Hanson, *The Search for the Christian Doctrine of God. The Arian Controversy 318-381*, Edinburgh 1988, s. 109-110, 124-125, 667-674; M. Kanior, *Historia monastycyzmu chrześcijańskiego*, t. 1: *Starożytność (wiek III-VIII)*, Kraków 1993, s. 8, 22, 46-48, 88, 128, 90-98, 104-109, 128, 161, 163-185; J.N.D. Kelly, *Hieronim. Życie, pisma, spory*, tłum. R. Wiśniewski, „Biografie Sławnych Ludzi”, Warszawa 2003, s. 7-10, 12; A. Kijewska, *Święty Augustyn, „Myśli i Ludzie”*, Warszawa 2007, s. 68-73, 186-193; J. Kłoczowski, *Od pustelni do wspólnoty. Grupy zakonne w wielkich religiach świata*, „Wielkie problemy życia człowieka”, Warszawa 1987, s. 87-90; H. Kraft, *Augustinus*, [w:] *idem, Kirchenväter Lexikon*, München 1966, col. 71-98; H. Kraft, *Hieronimus*, [w:] *idem, Kirchenväter Lexikon*, München 1966, col. 265-266; J.J. O'Donnell, *Augustine: his time and lives*, [w:] *The Cambridge Companion to Augustine*, ed. E. Stump, N. Kretzmann, Cambridge 2006, s. 8-24; S. Rebenich, *Hieronimus und sein Kreis. Prosopographische und sozialgeschichtliche Untersuchungen*, „Historia” 72, Stuttgart 1992, s. 9-15, 21; D. Spychała, *Postawa Hilarego z Poitiers wobec konfliktu dogmatycznego w Kościele w latach 355-361*, [w:] *Florilegium. Studia ofiarowane profesorowi A. Krawczukowi z okazji dziewięćdziesiątej piątej rocznicy urodzin*, red. E. Dąbrowa, T. Grabowski, M. Piegoń, Kraków 2017, s. 389-398; D. Spychała, *Wybór Ambrożego Aureliusza na biskupa Mediolanu: cud czy celowe działanie Walentyniana I?*, „Studia Europaea Gnesnensia” 2014, nr 9, s. 75-91; D. Spychała, *Nawrócenie św. Augustyna a jego stosunek do kultury antycznej*, „Studia Europaea Gnesnensia” 2011, nr 3, s. 235-250; J. Steinmann, *Hieronimus. Ausleger der Bibel. Weg und Werk eines Kirchenvaters*, Leipzig 1971, s. 14; W. Speyer, *Büchervernichtung und Zensur des Geistes bei Heiden, Juden und Christen*, „Bibliothek des Buchwesens” 7, Stuttgart 1981, s. 124-125; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, [w:] J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 1971, s. 187-191; P. Veyne, *Początki chrześcijańskiego świata (312-394)*, tłum. I. Kania, Warszawa 2009, s. 52, 187; H. von Campenhausen, *Die Griechischen Kirchenväter*, „Die Wissenschaftliche Taschenbuchreihe” 14, Stuttgart 1955, s. 86-124.

² Hieronim ze Strydonu, *Ep. XXII*, [w:] *idem, Listy*, tekst łaciński i polski, t. 2, (51-79), tłum. J. Czuj, M. Ożóg, „Źródła Myśli Teologicznej” [dalej ŻMT] 55, Kraków 2010 [dalej Hier., *Ep.*], 30; *idem, Vir. ill.*, 135; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519-520; R. Antkowiak, *op. cit.*, s. 7-11; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 24-27, 109; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 100; *Hieronim*, [w:] M. Starowieyski, J.M. Szymusiak, *Nowy słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 2022, s. 440-443; M. Kanior, *op. cit.*, s. 18, 40-41, 64, 70, 73, 79, 161-164, 226-227; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 7-101; H. Kraft, *Hieronimus*, col. 265-267; S. Rebenich, *op. cit.*, s. 21-27, 38; D. Spychała, *Biblioteki chrześcijańskie, w Rzymie IV-VI wieku. Wybrane zagadnienia*, [w:] K. Domańska, B. Iwańska-Cieślak, *Książka i prasa w kulturze*, Bydgoszcz 2013, s. 23-24; D. Spychała, *Przemiany religijne i kulturowe w zachodnich prowincjach Cesarstwa Rzymskiego od roku 306 do śmierci św. Augustyna*, Bydgoszcz 2016, s. 32-34, 123; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 187-191, 325-326.

homejskiego (a nie ariańskiego) biskupa Aleksandrii³. W tym artykule zajmę się jednak pierwszym etapem życia późniejszego świętego, ograniczonym w miarę możliwości do pontyfikatu Damazego, czyli do lat 366-384⁴. W momencie elekcji Damazego Hieronim miał szesnaście, dwadzieścia sześć lub trzydzieści pięć lat, gdyż jego narodzenie umieszcza się najczęściej między rokiem 340 a 350 ery Chrystusowej, przy próbach bardziej precyzyjnej datacji, podaje się w tym kontekście jako prawdopodobny 347 rok⁵. Co nie jest jednak oczywiste dla wszystkich, gdyż np. Peter Brown uznaje, że urodził się on ok. roku 342⁶, Dawid Farmer preferuje zaś rok 341⁷, a Christa Krumeich jest za rokiem 345, podobnie Henryk Fros⁸, a całkiem inne zdanie ma John Norman Dawidson Kelly, który stwierdza na podstawie zapisków kronikarza Prospera z Akwitanii, że Hieronim przyszedł na świat „prawie na pewno” w roku 331⁹. Przy próbie pogodzenia stanowisk w *Nowym słowniku wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa* Marek Starowieyski podaje na stronie 441, że urodził się on ok. 347 i dodaje zaraz w nawiasie, że było to ok. 331 roku (za Prosperem, który podaje, że dożył on do wieku lat 90 i za J.N.D. Kelly), co prowadzi do stwierdzenia, że nie ma właściwie żadnej

³ D. Spychała, *Chrześcijaństwo i jego wpływ na rozwój kultury na Wschodzie cesarstwa rzymskiego na przykładzie księgozbiorów Orygenes, Pamfila i Euzebiusza z Cezarei*, [w:] *Studia z dziejów książki i prasy. Przegląd badań za lata 2007-2010*, red. Z. Kropidłowski, D. Spychała, K. Wodniak, Bydgoszcz 2010, s. 127-144; D. Spychała, *Jerzy z Kapadocji, antynicejski biskup Aleksandrii. Realizator polityki religijnej Konstancjusza II i bibliofil*, [w:] A.A. Kluczek, N. Rogosz, A. Bartnik, *W kręgu ikon władzy, ludzi oraz idei świata starożytnego*, Katowice 2014, s. 205-223.

⁴ Hier., *Vir. ill.*, 135; Socrates Scholasticus *Historia ecclesiastica* [dalej Soc., *HE*], PG 67, Parisiis 1864, IV. 22; R. Antkowiak, *op. cit.*, s. 7-11; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 13-15; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162-163; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 98-135; H. Kraft, *Hieronimus*, col. 265-267; K. Seppelt, K. Löffler, *Dzieje papieży. Od początków Kościoła do czasów dzisiejszych*, t. 1, uzupełnił T. Silnicki, Poznań 2003, reprint, s. 54-57; D. Spychała, *Droga Damazego na tron biskupa nicejszczyków (Piotrowy) w Rzymie*, „Tabularium Historiae” 2021, 10 s. 51-71; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 187-191.

⁵ B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519: sądzą, że urodził się on między 340 a 350 rokiem; R. Antkowiak, *op. cit.*, s. 7: podaje rok 347; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 5: nie podaje dokładnej daty urodzenia; L. Duchesne, *Early history of the Christian Church from its foundation to the end of the fifth century*, t. 2: *The fourth century*, London 1931, s. 378: zauważa, że Hieronim pochodził z Dalmacji; A. Fürst, *Hieronimus. Theologie als Wissenschaft*, [w:] *Theologen der christlichen Antike. Eine Einführung*, red. W. Geerlings, Darmstadt 2002, s. 168: ur. się w 347 r.; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162: podaje, że urodził się on ok. 347 r.; H. Kraft, *Hieronimus*, col. 265: podaje, że urodził się między rokiem 340 a 350; S. Rebenich, *op. cit.*, s. 21: podaje, że urodził się on w 347 r.; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 14: podaje rok 347; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 187: sądzą, że urodził się on ok. 347 r.

⁶ P. Brown, *Świat późnego antyku*, tłum. A. Podzielna, Warszawa 1991, s. 29.

⁷ D. Farmer, *Jerome*, s. 257-258.

⁸ H. Fros, *Hieronim doktor Kościoła*, [w:] *idem*, F. Sowa, *Księga imion i świętych*, t. 3, Kraków 1997, col. 62; Ch. Krumeich, *Hieronimus und die christlichen feminae clarissimae*, „Habelts Dissertationsdrucke Reihe Alte Geschichte”, H. 36, Bonn 1993, s. 16.

⁹ Prosper Tiro, *Chronik; Laterculus regum Vandalorum et Alanorum*, ediert, übersetzt und kommentiert M. Becker, J.M. Kötter, *Kleine und fragmentarische Historiker der Spätantike*, Paderborn 2016 [dalej Prosp. *Chron.*] 1274: „W wieku dziewięćdziesięciu jeden lat w przeddzień kalend października (30 IX) zmarł prezbiter Hieronim”; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 7, dalej Aneks, Data narodzin Hieronima, s. 384-386.

dokładnej daty tego faktu¹⁰. Jeszcze rok dodaje do tego autor hasła w *Encyklopedii Kościoła* zredagowanej przez Franka L. Crossa i Elizabeth A. Livingstone, który podaje rok 330¹¹. Gdyby były prawdziwe daty 330 i 331 rok, wydedukowane z propozycji Prospera, to Hieronim raczej nie miał możliwości urodzenia się w rodzinie wyznającej „współistotność”, gdyż pięć lub sześć lat między Niceą a jego narodzinami, to zbyt krótko, by wiara ta zawitała do Dalmacji. Na pewno w kolejnych latach mamy do czynienia z poszukiwaniem celu życia najbardziej znanego obywatela Strydonu, który przez całe dorosłe życie walczył w obronie nauki o „współistotności” natur Boga Ojca i Boga Syna z jej przeciwnikami¹². Wiemy, że mimo pochodzenia z chrześcijańskiej rodziny, chrzest otrzymał dopiero ok. 365 (może 366) roku z rąk papieża Liberiusza (albo Damazego), będąc mniej lub bardziej dorosłym mężczyzną, przy założeniu, że stało się to na końcu pontyfikatu tego pierwszego biskupa¹³. Hieronim wówczas albo wchodził dopiero w lata męskie, albo był już dojrzałym mężczyzną¹⁴. Wiadomo, że do Rzymu udał się ponownie, mając lat dwadzieścia, czyli między 360 a 370 rokiem, nie pasuje to jednak do hipotezy J.N.D. Kelly, gdyż miałby Hieronim wówczas lat trzydzieści lub nawet czterdzieści¹⁵. Nie wiemy jakie były dokładnie powody i okoliczności tego zdarzenia, podobnie jak nie znamy powodu odwiekania chrztu dziecka w chrześcijańskiej rodzinie późniejszego świętego, może była to chęć zachowania przyjęcia tego sakramentu do czasu ciężkiej choroby, co w razie śmierci zapewniałoby

¹⁰ Prosp. Tiro, *Chron.*, 1274; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; *Hieronim*, [w:] M. Starowieyski, J.M. Szymusiak, *Nowy słownik...*, s. 441.

¹¹ *Hieronim św.*, [w:] *Encyklopedia Kościoła* [dalej EK], t. 1, Warszawa 2004, s. 888.

¹² Hier., *Ep.*, XVII *Ad Marcum presbyterum Chalcidae*, [w:] *Hieronim ze Strydonu, Listy*, tekst łaciński i polski, t. 1 (1-50), tłum. i oprac. J. Czuj, M. Ożóg, Kraków 2010, *ŻMT* 54, 2: „Haereticus vocor, homousian praedicans Trinitatem. Sabellianae impietas arguor, tres subsistentes, veras, integras, perfectasque personas, indefessa voce pronuntians”; R. Antkowiak, *op. cit.*, s. 9; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 5: określa, że urodził się on w rodzinie katolickiej, co należy rozumieć jako nicejskiej, s. 6-7; A. Fürst, *op. cit.*, s. 168; R.P.C. Hanson, *op. cit.*, s. 85; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 7, 13; S. Rebenich, *op. cit.*, s. 27-28; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 187-188.

¹³ Hier., *Ep.* XV *Ad Damasum papam*, 1: „unde olim Christi vestimenta suscepi”; *idem*, *Vir. ill.*, 135; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; *idem*, *Ep.*, XVI *ad Damasum papam*, 2: „Ego igitur, ut ante iam scripsi, Christi vestem in Romana urbe suscipiens”; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 6; L. Duchesne, *Early history*, t. 2, s. 378, przyp. 3; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 7, 13; M. Ożóg, J. Czuj, *Opracowanie*, [w:] *Hieronim ze Strydonu, Listy*, s. 37*, przyp. 6; S. Rebenich, *op. cit.*, s. 21-22; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 28: podaje, że ochrzczono go w roku 366, s. 29-30 obrzędem przewodniczył biskup Rzymu; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188.

¹⁴ Hier., *Ep.* XV, 1, s. 37*, przyp. 6; *idem*, *Ep.*, XVI *ad Damasum papam*, 2; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 6; L. Duchesne, *Early history*, t. 2, s. 378, przyp. 3; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 100; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188.

¹⁵ B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 6; L. Duchesne, *Early history*, t. 2, s. 378, przyp. 3; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 100; Ch. Krumeich, *op. cit.*, s. 16-17; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162: przybył do Rzymu w roku 360; S. Rebenich, *op. cit.*, s. 23; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188: datują podróż do stolicy na rok 360.

zbawienie wieczne¹⁶. Imion ojca i matki nie znamy, jego młodszym bratem był Paulinian, imienia młodszej siostry także nie znamy, ciocią ze strony matki była Kastoryna (Castorina, nazywana przez siostrzeńca „żmiją iberyjską”), z którą miał zatargi głównie finansowej natury, do tego dochodziła jeszcze babka¹⁷. Kastoryna prawdopodobnie cechowała się podobnie gwałtownym charakterem jak jej siostrzeniec¹⁸. Opisując te czasy w liście XXII skierowanym do Eustochium, zauważa, że „gdy przed bardzo wielu laty wyrzekałem się dla królestwa niebieskiego domu, rodziców, siostry, krewnych i – co trudniejsze – przyzwyczajenia do wybredniejszego pokarmu i udałem się na służbę [Bożą] do Jerozolimy, nie mogłem się obejść bez biblioteki, którą sobie w Rzymie z najwyższą gorliwością i trudem założyłem”¹⁹. Jak z tego wynika, Hieronim pochodził z zamożnej rodziny. Stefan Rebenich zalicza ją wraz z familiami Bonozosa i Rufina do regionalnej elity, co ułatwić miało Hieronimowi podjęcie odpowiednich nauk w stolicy Cesarstwa²⁰. W rezultacie uzyskania wszechstronnego, podstawowego i średniego wykształcenia, a podobno Hieronim był od jedenastego lub dwunastego roku życia, przez kilka lat uczniem znanego powszechnie retora Aeliusa Donatusa, mógł skoncentrować się na swoich naukowych zainteresowaniach²¹. W tym celu wstąpił prawdopodobnie do jednej z rzymskich szkół retorskich, nie znamy jednak imienia jego profesora²². Nie podjął natomiast formalnych studiów filozoficznych²³. Z kolei przystąpił on do zgromadzenia pokażnej biblioteki, na co były potrzebne duże

¹⁶ B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 6; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188.

¹⁷ Hier., *Ep. XIII Ad Castorinam Materteram*; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 6: mowa jest w jego pracach także o babce; Hieronim, *Nowy słownik...*, s. 442; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 13; S. Rebenich, *op. cit.*, s. 22-23; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188.

¹⁸ J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 6; S. Rebenich, *op. cit.*, s. 22-24; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 64; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188.

¹⁹ Hier., *Ep. XXII Ad Eustochium*, 30: „Cum ante annos plurimos domo, parentibus sorore, cognatis, et quod his difficilior est, consuetudine lautioris cibi, propter coelorum me regna castrasse, et Ierosolymam militaturus pergerem, bibliotheca, quam mihi Romae summo studio ac labore confeceram”; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; A. Demandt, *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284-565 n. Ch.*, München 1989, s. 303; N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 7, 13; S. Rebenich, *op. cit.*, s. 22-24.

²⁰ B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 7, 12-13, 17; S. Rebenich, *op. cit.*, s. 26.

²¹ B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519: prawdopodobnie od roku 354; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 5-18; L. Duchesne, *Early history*, t. 2, s. 378; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 109-110; H. Fros, *Hieronim*, col. 62; Ch. Krumeich, *op. cit.*, s. 16-18; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 7, 12-13, 17: nauka trwała przez pięć lat; S. Rebenich, *op. cit.*, s. 24-26; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 15-16, 19-20-23, 59; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188.

²² B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; Ch. Krumeich, *op. cit.*, s. 17-18; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 22.

²³ B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; H. Fros, *Hieronim*, col. 62; Ch. Krumeich, *op. cit.*, s. 17-18; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 25.

środki finansowe²⁴. Ta pasja budzi pewne kontrowersje, gdyż wiemy o podejmowaniu przez późniejszego świętego, kilku prób życia eremickiego, co powinno skutkować rezygnacją z posiadanego majątku, książek nie wykluczając²⁵. Księgozbiór ten jednak ciągle powiększany funkcjonuje, aż do założenia klasztoru w Betlejem, gdzie staje się ostatecznie biblioteką zakonną²⁶. Jednak praktycznie była ona tylko do użytku samego przełożonego, normalnie regulamin życia wspólnotowego przewidywał wypożyczenia jednej lub dwóch książek rocznie dla mnicha²⁷. Takie paradoksy odnośnie do majątku eremity nie były wyjątkowe, podobnie np. Ewagriusz z Pontu jako pustelnik w Egipcie posiadał prywatną bibliotekę, umieszczoną w specjalnej wnęce jego chaty²⁸. Co całkowicie było sprzeczne z głoszonymi hasłami braku własności prywatnej eremitów²⁹. Wracając do Hieronima, należy stwierdzić, że był on wyznawcą nicejskiej nauki, o współistotności Boskich natur, ale nie dla wszystkich wiernych było takie oczywiste, gdyż rzeczywistość kościelna była w IV i V bardziej skomplikowana³⁰. Mimo państwowej pomocy dla realizacji odpowiednich dla cesarzy uchwał synodalnych czy soborowych z Nicei w 325 roku, przy braku stałej katechezy, oprócz przedchrzcielnej i nieużywania właściwie przez dłuższy czas (w pewnych rejonach np. w Antiochii od V wieku) tekstu credo w czasie nabożeństw i mszy, trudno było zorientować się w poglądach nie tylko zwykłego wiernego, ale i przebiterów oraz biskupów³¹. W Rzymie wprowadzono je

²⁴ B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 5-18; L. Duchesne, *Early history*, t. 2, s. 378; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 109-110; H. Fros, *Hieronim*, col. 62; Ch. Krumeich, *op. cit.*, s. 17-18; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 12-13, 28-30; S. Rebenich, *op. cit.*, s. 24-28; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 15-16, 19-20-23, 59; J. M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188.

²⁵ Hier., *Vir. ill.*, 135; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 6-8; L. Duchesne, *Early history*, t. 2, s. 378; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 109-110; H. Fros, *Hieronim*, col. 62; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 7, 12-13; J. Kłoczowski, *Od pustelni*, s. 79-80, 88, 92-93; L. Regnault, *La vita quotidiana. Dei Padri del deserto*, Milano 1998, s. 9-12, 16-23, 26-33; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188-189.

²⁶ Hier., *Vir. ill.*, 135; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 6-17; H. Fros, *Hieronim*, col. 62; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 28-30; S. Rebenich, *op. cit.*, s. 26-28; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188-189.

²⁷ J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 15-17; H. Fros, *Hieronim*, col. 62; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 28-30; 150-325.

²⁸ H. Fros, *Hieronim*, col. 62; L. Regnault, *op. cit.*, s. 10: nazywa Ewagriusza wielkim intelektualistą, s. 34-35, 44-47, 70-71, 193, 206-207.

²⁹ J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 6-7, 15-18; H. Fros, *Hieronim*, col. 62; J. Kłoczowski, *Od pustelni*, s. 78-80.

³⁰ R. Antkowiak, *op. cit.*, s. 9; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 6-7, 12-13; H. Fros, *Hieronim*, col. 62; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 7-9; D. Spychała, *Anomeizm (arianizm, neoarianizm, eunomianizm) na Zachodzie Imperium Rzymskiego od zaistnienia do IV w. po Chr., Problem teologiczny i filozoficzny*, Bydgoszcz 2020, s. 26-27; D. Spychała, *Cesarze rzymscy a arianizm od Konstantyna Wielkiego do Teodozjusza Wielkiego, (312-395 r.)*, „Xenia Posnaniensia”, Monografia 7, Poznań 2007, s. 87-130; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 72; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188-189; R. Williams, *Arius. Heresy and Tradition*, London 2001, s. 48-86.

³¹ R. Antkowiak, *op. cit.*, s. 9; B. Bartkowski, *Credo. Wierzę*, [w:] EK, t. 3, Lublin 1989, col. 625-626; H. Chadwick, *Orthodoxy and Heresy from the death of Constantine to the eve of the first council of*

do liturgii w 1014 roku za pontyfikatu Benedykta VIII³². Sprawę komplikowało wy-
muszanie na wszystkich hierarchach przez państwo kolejnych linii dogmatycznych,
co przecież nie zmieniało od razu rzeczywistych przekonań biskupów³³. Tradycyjne
usuwanie z urzędów przez synody nieprawomyślnych lub niepokornych biskupów,
co kończyło się ich już państwowym skazywaniem na wygnanie przez cesarza, było
przykładem takiej symbiozy państwowo-kościelnej³⁴. Jako że, z oczywistych powodów,
najwięcej wiemy, o biskupach Rzymu, to należy zauważyć, że Liberiusz czy Feliks,
poprzednicy Damazego na Piotrowym Tronie, teoretycznie przez pewien czas byli
w jedności kościelnej z biskupami wyznającymi naukę o podobieństwie natur Boga
Syna i Boga Ojca, czyli tzw. homeizm (*homoios*), często niesłusznie zwany arianiz-
mem³⁵. Nauka Ariusza bowiem to wiara w niepodobieństwo (*anomoios*) tychże

Ephesus, [w:] *The Cambridge Ancient History*, vol. VIII: *The Late Empire, A. D. 337-425*, ed. A. Cameron, P. Garsney, Cambridge 2008; J. Česka, *Die politischen Hintergründe der Homousios-Lehre des Athanasius*, [w:] *Die Kirche Angesichts der Konstantinischen Wende*, red. G. Ruhbach, Wege der Forschung, Bd CCCVI, Darmstadt 1976, s. 297-298; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 7-9; E.M. Seiler, *Konstantios II. bei Libanios. Eine kritische Untersuchung des überlieferten Herrscherbildes*, Frankfurt am Main 1998, s. 47-50; D. Spychała, *Constantin I et ses successeurs a l'égard des religions traditionnelles et du christianisme. Questions choisies*, [w:] *Within the Circle*, red. K. Twardowska, M. Salamon, S. Sprawski, Kraków 2014, s. 263-272; D. Spychała, *Saint Paul et Macedonius ou la lutte pour le trône de l'évêque de Constantinople sous le règne de Studia Lesco Mrozewicz ab amicis et discipulis dedicata*, ed. S. Ruciński, K. Balbuza, K. Królczyk, Poznań 2011, s. 375-388; D. Spychała, *Walka stronnictw o tron biskupi w Rzymie w drugiej połowie IV wieku, czyli od papieża św. Juliusza przez Liberiusza do św. Damazego*, „*Studia Europaea Gnesnensia*” 2012, nr 5, s. 213-238; *idem*, *Wybór Ambrożego*, s. 75-93; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 72; P. Stockmeier, *Glaube und Religion in der frühen Kirche*, Freiburg-Basel-Wien 1973, s. 82-84; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188-189.

³² B. Bartkowski, *Credo, Wierzę*, col. 625-626.

³³ R. Antkowiak, *op. cit.*, s. 9; H. Fros, *Hieronim*, col. 62; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 72; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188-189.

³⁴ R. Antkowiak, *op. cit.*, s. 9; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 7-10; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 72; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188-189.

³⁵ Saint Jérôme, *Apologie Contre Rufin* [dalej Hier., *Ap.*]. Introduction, texte critique, traduction et index par P. Lardet, Sch. 303, Paris 1983, II. 1, 1-1, 4; Hermiae Sozomenii, *Historia ecclesiastica* [dalej Soz., HE], PG 67, Parisiis 1864, VI. 23; Sulpicii Severii, *Chronicorum* [dalej Sulp. Sev., *Chron.*], [w:] Sulpicii Severii, *Libri qui supersunt*, rec. C. Halm, „*Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*” [dalej CSEL], Vol. 1, Vindobonae 1866, II. 39; R. Antkowiak, *op. cit.*, s. 9; *Arianizm*, [w:] *Encyklopedia Kościelna*, t. 1, s. 128-130; H. Chadwick, *Orthodoxy*, s. 562; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 6-7, 12-18; D. Farmer, *Damasus*, [w:] *idem*, *Oxford Dictionary of Saints*, Oxford 1997, s. 127; P. Just, *Imperator et Episcopus. Zum Verhältnis von Staatsgewalt und christlicher Kirche zwischen dem 1. Konzil von Nicaea (325) und dem 1. Konzil von Konstantinopel*, Stuttgart 2003, s. 9, 63, 75-77, 113-115, 118-122, 133, 165, 189, 191-197, 204, 219, 227-230; J.N.D. Kelly, *Liberiusz*, [w:] *idem*, *Encyklopedia papieży*, tłum. T. Szafrński, Warszawa 1997, s. 49-51; *idem*, *Feliks II, św.*, [w:] EP, s. 51-52; *idem*, *Damazy I*, [w:] EP, s. 52-54; *idem*, *Ursyn*, [w:] EP, s. 54-55; Ch. Krumeich, *op. cit.*, s. 35-39; E.A. Livingstone, *Liberius*, [w:] *eadem*, *Oxford concise Dictionary of the Christian Church*, Oxford-New York 1996, s. 303; *eadem*, *Damasus*, [w:] *eadem*, *Oxford concise Dictionary of the Christian Church*, ed. E. Livingstone, Oxford New York 1996, s. 141; S. Rebenich, *op. cit.*, s. 29; H.I. Marrou, *Zmierzch Rzymu czy późna starożytność? (III-VI wiek)*, tłum. M. Węcowski, Warszawa 1997, s. 126: podaje, że istniał arianizm umiarkowany, czyli nauka o podobieństwie Syna do Boga Ojca, zwany potocznie homeizmem, co nie jest prawdą, gdyż homeizm nie był arianizmem; J. Martin, *Spätantike und Völkerwanderung*, München 1987,

natur³⁶. Należy dodać, że wszystkie gminy chrześcijańskie, nawet te antynicejskie, posługiwały się w IV-V wieku, nazwą katolicki, a nie jak można przeczytać w pracach naukowych i popularnych, nazwami zaczerpniętymi z terminologii doktrynalnej lub od imion własnych założycieli³⁷. Było więc jednocześnie wiele Kościołów katolickich, które wstępnie można podzielić na nicejskie, antynicejskie i nienicejskie (to takie, które w ogóle nie były w jedności z wspólnotami tzw. Wielkiego Kościoła na początku IV wieku), za czym szły następne podziały. W samym Rzymie możemy wyróżnić, posługując się klasycznymi nazwami: anomejczyków, apolinarystów, fotynian, donatystów, homejczyków, homojuzjan lucyferian, macedonian, marcjonitów, melecjan, montanistów, nowacjan, sabelian, tertulianistów, ursynian czy gnostyków chrześcijańskich, przede wszystkim walentynian, co nie wyczerpuje listy³⁸. Z wymienionych apolinaryści, fotynianie, lucyferianie, melecjanie, ursynianie, wywodzili się z obozu nicejskiego i zachowali homoujzjanskie credo, natomiast nowacjanie popierali od początku „współistotność”, nie będąc od III wieku w jedności kościelnej z nicejczykami³⁹. Macedonianie, choć w relacjach Bóg Ojciec i Bóg Syn byli zbliżeni do nicej-

s. 136-138; D. Spychała, *Cesarze*, s. 36-40, 126-127; D. Spychała, *Droga*, s. 51-55; D. Spychała, *Feliks II (antypapież?) wobec postanowień soboru nicejskiego*, [w:] *Servitium Klio in honorem Professoris Alberti Kotowski*, red. M.G. Zieliński, Z. Biegański, Bydgoszcz 2021, s. 453-461; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 72, 112; J. Śrutwa, *Feliks II, antypapież*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 5, Lublin 1989, col. 108.

³⁶ Soz., *HE*, VI. 23; D. Spychała, *Anomeizm*, s. 69-142.

³⁷ Soz., *HE*, VI. 23; R. Antkowiak, *op. cit.*, s. 9; H. Chadwick, *Orthodoxy*, s. 562; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 7-10; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 72, 112.

³⁸ Aug., *Haer.*, 6: Gnostici; 11: Valentiniani; 22: Marcion; 26: Cataphryges; 41: Sabelliani; 45: Photinus; 46: Manichaei; 49: Ariani; 51: Semiarianos; 52: Macedoniani; 55: Apolinaristas; 69: Donatiani; 81: Luciferianos; 86: Tertullianistae; w: Saint Augustine, *The de haeresibus* [dalej Aug., *Haer.*], a translation with an introduction L.G. Müller, *Patristic Studies XC*, Washington 1956, s. 61-124; Eusebii Pamphili, *Ecclesiasticae Historiae libri decem* [dalej Euz., *HE*], [w:] Eusebii Pamphili, *Ecclesiasticae Historiae libri decem* ejusdem De Vita Constantini libri IV. nec non Constantini oratio ad Sanctos et Panegyricus Eusebil, Graece et Latine, rec. E. Zimmermannus, Francofurti ad Moenum 1822, IV. 11, 22, 29-30, V. 3-4, 16, 8; Hieronymus Stridonensis, *Dialogus Adversus Luciferianos* [Hier., *Ad. Luc.*], PL 23, 1: „Proxime accedit, ut quidam Luciferi sectator, cum alio Ecclesiae alumno odiosa loquacitate contendens”; *idem*, *Ep.*, XVII; Optatus Afrus [dalej Opt., Don.], *De Schizmate Donatistarum Adversus Parmenianum*, Migne Portologia Latina, 11, I. 9, 2: „Marcion, Praexas, Sabellius, Valentinus, et ceteri, usque ad Cataphrygas”; R. Antkowiak, *op. cit.*, s. 9; H. Chadwick, *Orthodoxy*, s. 562; J. Česka, *Die politischen Hintergründe*, s. 305, 320-321; E. Dassmann, *Kirchengeschichte II/2. Theologie und innerkirchliches Leben bis zum Ausgang der Spätantike*, „Kohlhammer Studienbücher Theologie”, Bd. 11, 2, Stuttgart-Berlin-Köln 1999, s. 24-43; W.H.C. Frend, *The Donatist Church. A movement of protest in Roman North Africa*, Oxford 1985, s. 113-122, 130-131, 152-154, 170-171, 206-207, 283; M. Kanior, *op. cit.*, s. 139; J.N.D. Kelly, *Początki doktryny chrześcijańskiej*, tłum. J. Mrukówna, Warszawa 1988, s. 53-61, 146-168, 171-204; T.A. Kopeczek, *A History of Neo-Arianism*, Cambridge 1979, s. 441-470; J. Słomka, *Nowe proroctwo. Historia i doktryna montanizmu*, „Studia Antiquitatis Christianae Seria Nova” 4, Katowice 2007, s. 90; W. Speyer, *op. cit.*, s. 146-147; D. Spychała, *Lucyfer, biskup Caralis i jego stosunek do konfliktów doktrynalnych w Kościele IV wieku*, „Universitas Gedanensis” 2016, t. 51, s. 127-140; P. Stockmeier, *op. cit.*, s. 98-99; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 72, 77, 81-83, 86, 112.

³⁹ Zob.: *Gesta inter Liberium et Felicem*, [w:] *Collectio Avellana, Epistulae imperatorum, pontificum, aliorum inde ab anno CCCLXVII usque ad annum DLIII datae avellana quae dictur collection* [dalej

czyków, to w odniesieniu do Ducha Św. mieli całkiem inne zdanie⁴⁰. Z antynicejczyków i nie nicejczyków: donatyści, homejczycy, montaniści (choć Hieronim uważał ich za dzielących zdanie sabelian⁴¹), tertulianiści wyznawali prawdopodobnie homeizm⁴². Fakt, że odpadli oni od jedności z tzw. Wielkim Kościołem, jeszcze przed Niceą, sugeruje, że wyznaniem wiary przed 325 rokiem był właśnie homeizm, czyli nauka o podobieństwie natur Boga Syna do Boga Ojca⁴³. Sabelianie stosowali zaś „współistotność” jeszcze przed Niceą, a anomejczycy nie uznawali nawet jedności natur Boga Ojca i Boga Syna⁴⁴. Marcjonici i walentynianie byli właściwie już poza szeroko pojętym chrześcijaństwem, ale sami się uważali za uczniów Chrystusa, w czym przypominali manichejczyków⁴⁵. Ogólnopaństwową rolę pełnił natomiast homeizm jako religia cesarza Konstancjusza II w całym państwie od roku ok. 350 do 361⁴⁶. Na Wschodzie, gdzie dominował od 337 roku, przetrwał jako wyznanie dominujące do roku 378, a właściwie

Gesta], rec. O. Günther, CSEL 35, Vienne 1895; R. Antkowiak, *op. cit.*, s. 9-10; H. Chadwick, *Orthodoxy*, s. 562, 569; J. Česka, *Die politischen Hintergründe*, s. 300-301, 305; A. Demandt, *op. cit.*, s. 69, 101-102, 114, 149-150, 204, 274, 311, 421-454; W.H.C. Frend, *op. cit.*, s. 206-207; J.N.D. Kelly, *Początki*, s. 28, 30-31, 52-54, 60-62, 70, 74, 113, 117, 148, 246; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 72, 86.

⁴⁰ M. Kanior, *op. cit.*, s. 139; J.N.D. Kelly, *Początki*, s. 196; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 72, 81-83.

⁴¹ Hier., *Ep.*, *XLI Ad Marcellam*, 3: „illi Sabellii dogma sectantes Trinitatem in unius personae augustias cognut”; J. Słomka, *op. cit.*, s. 26-29, 59, 90, 100-102.

⁴² Aug., *Haer.*, 26: Cataphryges: „sunt quorum auctores fuerunt Montanus”; 51: Semiarianos: „Epiphanius dicit qui similis essentiae dicunt filium, tamquam non plenos Arianos; quasi Ariani nec similem velint, cum hoc Eunomiani diceri celebrentur”; 69: Donatiani: „vel Donatistae sunt qui primum propter ordinatum contra suam voluntatem Caecilianum ecclesiae Carthaginensis episcopus schisma fecerunt”; 86: Tertullianistae: „A Tertulliano, cuius multa leguntur opuscula eloquentissime scripta, usque ad nostrum tempus paulatim deficientes”; Opt., Milev., *Don.*, II. 4, 4; H. Chadwick, *Orthodoxy*, s. 583; podaje, za Optatem, że byli oni schizmatykami, a nie heretykami, ale taka sytuacja była przed Niceą, a nie po; W.H.C. Frend, *op. cit.*, s. 170-172, 200-201; J.N.D. Kelly, *Początki*, s. 181, 186-187, 190; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 72; K. Vössing, *Die Vandalen*, München 2018, s. 61-64.

⁴³ Opt., Milev., *Don.*, II. 4, 4: biskupami donatystycznymi, używającymi homejskiego credo, byli w tym okresie w Rzymie: Makrobiusz, Lucjan i Klaudian; H. Chadwick, *Orthodoxy*, s. 562; J. Česka, *Die politischen Hintergründe*, s. 320-321; W.H.C. Frend, *op. cit.*, s. 206 dodaje, że Klaudian został wybrany na biskupa donatystów w Rzymie na przełomie lat 376-377; J.N.D. Kelly, *Początki*, s. 181, 186-187, 190; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 72, 82, 112, 145, 171, 214-215.

⁴⁴ Aug., *Haer.*, 41: „Sabellius iste famosior, et ideo ex illo celebrius haec haeresis nomem acceperit”; 55: Apollinaristas: „Apollinaris instituit, qui de anima Christi a Catholica dissenserunt, dicentes, sicut Ariani Deum Christum carnem sine anima suscepisse”; H. Chadwick, *Orthodoxy*, s. 565; J.N.D. Kelly, *Początki*, s. 99, 107, 172, 182-183, 303-306; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 72.

⁴⁵ H. Chadwick, *Orthodoxy*, s. 582; J.N.D. Kelly, *Początki*, s. 22-23; U. Neymeyr, *Die Christlichen Lehrer im Zweiten Jahrhundert. Ihre Lehrtätigkeit, ihre Selbstverständnis und ihre Geschichte*, Leiden-New York i in. 1989, „Supplements to Vigiliae Christianae”, Vol. 4, s. 113, 145, 183-186; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 72.

⁴⁶ Zosimos, *Historia nova* [dalej Zos.], ed. F. Paschoud, t. 1, Paris 1971, II. 43-45; R. Antkowiak, *op. cit.*, s. 9-10; H.Ch. Brennecke, *Studien zur Geschichte der Homöer. Der Osten bis zum Ende der homöischen Reichskirche*, Tübingen 1988, „Beiträge zur historischen Theologie” 73, s. 5-56; *Costantino II*, [w:] D. Bowder (a cura di), *Dizionario*, Roma 2001, s. 94; *Costanzo II*, [w:] D. Bowder (a cura di), *Dizionario*, s. 95-97; H. Chadwick, *Kościół w epoce wczesnego chrześcijaństwa*, przeł. A. Wypustek, Warszawa 2004, s. 142; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 72.

do początków lat osiemdziesiątych, czyli do roku 381, na Zachodzie, popierał go jeszcze małoletni syn Walentyniana I, Walentynian II⁴⁷. W rezultacie Damazy znaczącą część swego pontyfikatu poświęcił obronie wiary nicejskiej przed zakusami mediolańskiego dworu młodego cesarza i jego matki Justyny⁴⁸. Ta stolica cesarska była za rządów biskupa Auksencjusza centrum działalności homejczyków w Italii⁴⁹. Przykładowo, w roku 386 już po śmierci Damazego, wydał tam Walentynian II edykt nadający pełnię praw kościelnych, wyznawcom credo z Rimini i Konstantynopolu, czyli homejczykom⁵⁰. Wzmocniło to pozycję tego ugrupowania tak, iż Kazimierz Jańczyk zauważa, że Marcina z Tours atakowali w Galii i północnej Italii arianie, w rzeczywistości byli to jednak wyznawcy Kościoła cesarskiego dominujący za Konstancjusza i Walensa, czyli właściwie homejczycy⁵¹. Stanowisko takie, utożsamiające rzekomych arian popieranych przez Konstancjusza II z homejczkami podziela np. Hans Christof Brennecke⁵². Tyle gwoili jasności wypowiedzi. Za różnorodnością doktrynalną nie szła, przynajmniej w Rzymie, liczebność wyznawców Chrystusa⁵³. Na około kilkaset tysięcy mieszkańców (ok. miliona) Wiecznego Miasta stanowili oni niecałe 10% ogółu⁵⁴. Dominowali wśród

⁴⁷ R. Antkowiak, *op. cit.*, s. 9-10; H.Ch. Brennecke, *op. cit.*, s. 5-56; H. Chadwick, *Kościół*, s. 142; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 72; D. Spychała, *Cesarze*, s.127-128; D. Spychała, *Przemiany religijne...*, s. 185.

⁴⁸ Soz., *HE*, VI. 23; H.Ch. Brennecke, *op. cit.*, s. 5-56; H. Chadwick, *Kościół*, s. 142; H. Chadwick, *Orthodoxy*, s. 581-582; S. Rebenich, *op. cit.*, s. 29-30; D. Spychała, *Cesarze*, s. 127-128; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 72, 112; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188-189.

⁴⁹ Hier., *Ep. 1: ad Innocentium de muliere septies percussa*, 15: „Quis enim valeat digno canere praecognito, Auxentium Mediolani incubantem, huius excubiis sepultum pene ante quam mortuum? Romanum episcopum iam pene factions laqueis irretitum et vicisse adversaries, et non nocuisse superatis?; Hilarius Pictaviensis, *Contra Arianos vel Auxentium Mediolanensem*, PL 10, col. 609-618 C [dalej Hil., *C. Arian.*]; Paolino di Milano, *Vita di S. Ambrogio* [dalej Paul. *Med., Vita*], introduzione, testo critico e note a cura di M. Pellegrino, Roma 1961, 6: „Per idem tempus, mortuo Auxentio Arrianae perfidiae episcopo”; Soz., *HE*, VI. 23; R. Antkowiak, *op. cit.*, s. 9-11; H. Chadwick, *Orthodoxy*, s. 580-581; L. Duchesne, *Early history*, t. 2, s. 285; M. Ożóg, J. Czuj, *Opracowanie*, [w:] Hieronim ze Strydonu, *Listy*, t. 1 (1-50), s. 1, przyp. 1: podaje (podają), że list został napisany ok 370 lub 374 roku w Antiochii, s. 5*, przyp. 2: sugerują, że biskup rzymski, o którego chodzi, to Damazy, papież ten sprawował urząd od 366 do 384 roku, datacja listu jest jednak częściowo błędna, wspomniany 370 rok jako możliwa data napisania, wyprzedzał o cztery lata śmierć Auksencjusza, o której mowa w części 15, tegoż pisma; M. Simonetti, *La crisi ariana nel IV secolo*, Roma 1975, s. 3226, 81-383, 388, 555; D. Spychała, *Cesarze*, s. 128-129; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 72, 110-112; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188-189.

⁵⁰ *Imppp. Valentinianus, Theodosius et Arcadius AAA ad Eusignium praefectum praetorio*: [w:] *Codices Theodosiani. Liber sextus decimus* [dalej CT], tłum. A. Caba, Synodi et Collectiones Legum, Vol. 7, oprac. M. Ożóg, M. Wójcik, Kraków 2014, *ŽMT* 71, 1, 4: „Damus copiam colligendi his, qui secundum ea sentiunt, quae temporibus divae memoriae Constanti sacerdotibus convocatis ex omni orbe Romano expositaque fide ab his ipsis, qui dissentire noscuntur, Ariminensi concilio, Constantinopolitano”.

⁵¹ *Eusebiou tou Pamphilou eis ton bion makariou Konstantininou tou basileos* [dalej Euz., *Vita*], *Patrologia Graeca* 20, Parisiis 1857, IV. 40; K. Jańczyk, *Św. Marcin z Tours w legendzie i prawdzie*, „Studia Sandomierskie” 2005, 12, z. 3, s. 31-50.

⁵² H.Ch. Brennecke, *op. cit.*, s. 5-56.

⁵³ R. Antkowiak, *op. cit.*, s. 9-11; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 72.

⁵⁴ J. Steinmann, *op. cit.*, s. 17: podaje, że „Rom was damals eine Riesenstadt mit einer Million Einwohner”.

nich prawdopodobnie nicejczycy głównego nurtu, czyli uznający za papieża Liberiusza i Damazego, a nie Ursyna⁵⁵. Ogólnochrześcijański bałagan doktrynalny i organizacyjny powodował jednak konieczność zaprowadzenia podstawowego porządku, czyli określenia granic dogmatycznych, między konkurentami o miano Kościoła Powszechnego⁵⁶. Przy braku innych zwyczajów (możliwości), jedność kościelna polegała na nawiązaniu przez tzw. listy pokoju, kontaktów między hierarchami i kościołami lokalnymi⁵⁷. Przyjęcie takiego listu oznaczało jedność, nieprzyjęcie właściwie schizmę⁵⁸. Duchowni różnych wspólnot czasami uzyskiwali jeszcze zaświadczenia potwierdzające ich przynależność organizacyjną⁵⁹. Rzadziej, dotyczyło to laików, co powodowało, że wierni świeccy mieli w rezultacie duże kłopoty ze zorientowaniem się do jakiej wspólnoty należą⁶⁰. Natomiast dla hierarchów kolejnym powodem zmartwienia był fakt, że prawnie utrzymywanie takiej jedności kościelnej z osobą niewyznającą ortodoksji, prowadziło do sprowadzenia się do pozycji heretyka, co było konsekwencją prawie każdej schizmy⁶¹. Dla przypieczętowania takiej sytuacji wymuszano na opornych hierarchach podpisanie kolejnych wyznań wiary, w przypadku IV wieku raczej nie-ortodoksyjnych⁶². Taki los spotkał wspomnianych wyżej Liberiusza i Feliksa, ich następcy: Ursyn i Damazy byli od takich podejrzeń prawdopodobnie wolni, choć ten drugi stał się obiektem oskarżeń ze strony lucyferian i ursynian jako ukryty homejczyk, co w nicejskiej literaturze polemicznej oznaczało arianina⁶³. Sprzeciwiający się Damazemu: zwolennicy Lucyfera, biskupa Calaris na Sardynii, i Ursyna prawdopodobnie prawdziwego zwyczajcy elekcji po śmierci Liberiusza, podkreślali fakt, że przez pewien czas był on stronnikiem Feliksa, biskupa Rzymu w czasie wygnania zmarłego hierarchy, który utrzymywał (miał utrzymywać) kontakty z homejskim Kościołem,

⁵⁵ Soc., *HE*, IV, 29; R. Antkowiak, *op. cit.*, s. 9-11; D. Hunt, *The Church as a public institution*, [w:] A. Cameron, P. Garnsey, *The Cambridge Ancient History*, Vol. 8: *The Late empire A. D. 337-425*, Cambridge 2008, s. 246-272; D. Spychała, *Droga*, s. 51-70; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 72; Liberiusz, [w:] J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, s. 266.

⁵⁶ Soc., *HE*, IV, 29; R. Antkowiak, *op. cit.*, s. 9-11; H. Chadwick, *Orthodoxy*, s. 562-563; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 72.

⁵⁷ R. Antkowiak, *op. cit.*, s. 9-11; H. Chadwick, *Orthodoxy*, s. 562-563; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 72.

⁵⁸ R. Antkowiak, *op. cit.*, s. 9-11; H. Chadwick, *Orthodoxy*, s. 562-563; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 72.

⁵⁹ R. Antkowiak, *op. cit.*, s. 9-11; H. Chadwick, *Orthodoxy*, s. 562-563; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 72.

⁶⁰ R. Antkowiak, *op. cit.*, s. 9-11; H. Chadwick, *Orthodoxy*, s. 562-563; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 72.

⁶¹ R. Antkowiak, *op. cit.*, s. 9-11; H. Chadwick, *Orthodoxy*, s. 562-563; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 72.

⁶² R. Antkowiak, *op. cit.*, s. 9-11; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 72.

⁶³ Soc., *HE*, IV, 29; Soz., *HE*, VI, 23; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 12-15; A. Piganiol, *L'empire chrétien (325-395)*, Paris 1972, s. 249; S. Rebenich, *op. cit.*, s. 29; K. Schatz, *Prymat papieski od początków do współczesności*, tłum. E. Marszał, J. Zakrzewski, Kraków 2004, s. 48-50; D. Spychała, *Biblioteki chrześcijańskie*, s. 21-22; D. Spychała, *Droga*, s. 51-70; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 72, 86, 112; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188-189; K. Tyburowski, *Wkład Damazego w umacnianie władzy papieża*, „Vox Patrum” XXIV Antyk Chrześcijański, 2004, 46-47, s. 211-220.

cesarza Konstancjusza⁶⁴. Było to różnie oceniane i nawet podstawowe źródło do dziejów papieży z okresu IV-V wieku, czyli półoficjalny „Liber Pontificalis” przedstawia Feliksa jako świętego i męczennika⁶⁵. Natomiast Hieronim w swojej „Kronice” ukazał tegoż biskupa jako „właściwie arianina”⁶⁶. Tej to właściwie zdrady swoich poglądów i wiary nicejskiej Damazy dokonał mimo tego, że miał być wcześniej, zdaniem niektórych historyków jak np. Franciszek Ksawery Seppelt i Klemens Löffler, wiernym współpracownikiem swego poprzednika na Piotrowym Tronie, czyli właśnie Liberiusza⁶⁷. W tym czasie (rok 367, październik) młody Hieronim podróżował w celach naukowo-poznawczych z Rzymu do Trewiru (na pewno był w Galii) skąd wrócił do Italii, ale nie nad Tyber, ale do Akwilei⁶⁸. W nadreńskim mieście miał, zdaniem Stefana Rebenicha, utrzymywać bliskie kontakty z kręgami zafascynowanych życiem ascetycznych chrześcijan⁶⁹. Podobnie nawiązał listownie lub osobiście kontakty z członkami wspólnot ascetycznych lub duchownymi z Emony, Concordii i Vercelli⁷⁰. Ostatecznie na południu Galii i północy Italii spędził lata między rokiem 368 a 373, co jednak nie jest całkiem pewne⁷¹. Znalazł się on tam w towarzystwie Chromacjusza,

⁶⁴ Soc., *HE*, IV, 29; Soz., *HE*, VI, 23; S. Rebenich, *op. cit.*, s. 29; D. Spychała, *Walka stronnictw o tron*, s. 213-235; D. Spychała, *Lucyfer*, s. 127-140; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 72, 112; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s.188-189.

⁶⁵ *Felix II*, [w:] *Liber Pontificalis, I-XCVI (usque ad annum 772)* [dalej *LP*], Synodi et Collectiones Legum 9, tłum. P. Szewczyk, M. Jesiotr, oprac. M. Ożóg, H. Pietras, ŻMT 74, Kraków 2014, XXXVIII: „natione Romanus, ex patre Anastasio, sedit. Hic declaravit Constantium hereticum et rebaptizatum secundum. Hic martyrio coronatur”; Soc., *HE*, IV, 29; Soz., *HE*, VI, 23; R. Davis, *Introduction*, [w:] *The Book of Pontiffs (Liber Pontificalis). The ancient biographies of the first ninety Roman bishops to AD 715*, Translations Texts for Historians 6, Liverpool 2000, s. XXXVII-XXXVIII.

⁶⁶ Hieronymus Stridonensis, *Chronicun* [dalej Hier., *Chron.*], PL 27, an. 354: „Verum cum Felix ab Arianis fuisset in sacerdotium substitutus, plurimi pejeraverunt: et post annum cum Felice ejecti sunt”; Soc., *HE*, IV, 29; Soz., *HE*, VI, 23; D. Spychała, *Cesarze*, s. 111, przyp. 228.

⁶⁷ Soc., *HE*, IV, 29; Soz., *HE*, VI, 23; S. Rebenich, *op. cit.*, s. 29; K. Seppelt, K. Löffler, *op. cit.*, s. 56; zauważają, że był on diakonem przy Liberiuszu; D. Spychała, *Walka stronnictw o tron*, s. 213-215; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 112; K. Tyburowski, *op. cit.*, s. 211-212.

⁶⁸ Hier., *Vir. ill.*, 135; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 6-7; L. Duchesne, *Early history*, t. 2, s. 378; F. Dvornik, *The Idea*, s. 36; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 100; H. Fros, *Hieronim*, col. 62; A. Fürst, *op. cit.*, s. 168-169; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 21-30, 34-42; H. Kraft, *Hieronimus*, col. 266; S. Rebenich, *op. cit.*, s. 31, 34-37; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 31, 36, 112; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188.

⁶⁹ B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; H. Fros, *Hieronim*, col. 62; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 34-42; S. Rebenich, *op. cit.*, s. 42.

⁷⁰ Hier., *Ep. VI ad Iulianum diaconum Aquileiae*; *idem*, *Ep. VII Ad Chromatium, Iovinum et Eusebium*; *idem*, *Ep. X ad Paulum senem Concordiae*; *idem*, *Epistola XI ad Virginis Haemonensis*; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; H. Fros, *Hieronim*, col. 62; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 34-40, 64; S. Rebenich, *op. cit.*, s. 42.

⁷¹ B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 100; H. Fros, *Hieronim*, col. 62; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 38-42; H. Kraft, *Hieronimus*, col. 266; S. Rebenich, *op. cit.*, s. 31, 34, 42; D. Spychała, *Początki życia monastycznego, reguły zakonne i biblioteki w Galii oraz Italii w IV i na początku V w. Wybrane zagadnienia*, [w:] *Studia z dziejów książki, prasy i biblio-*

Euzebiusza i Heliodora, Ewagriusza, Rufina z Akwilei i Innocentego⁷². Chromacjusz to późniejszy biskup Akwilei, pisarz i święty⁷³. Przy tej okazji Hieronim miał zapoznać się z biblioteką ascety Pawła (Marian Kanior określa go jako Paul de Concordia), pochodzącego z Concordiae⁷⁴. Możliwe, że sposoby utrzymywania biblioteki w warunkach ascetycznych, stosowane przez tegoż eremita, zainspirowały na tyle Hieronima, że wykorzystał je na syryjskiej pustelni⁷⁵. Po roku prawdopodobnie 370 tym Hieronim jak sądzi Jan Czuj zostaje mnichem (raczej eremita) i, podobnie jak jego siostra, przyjmuje strój zakonny⁷⁶. W tym przypadku wątpliwości budzi sprawa lokalizacja klasztoru (prawdopodobnie Akwileja?) lub samotni, w której Hieronim miał być, na terenie Italii, eremita lub mnichem, natomiast rozważanie o stroju zakonnym, wydają się w odniesieniu do Zachodu Cesarstwa ahisteryczne⁷⁷. Ostatecznie, jeżeli zostałby już wtedy mnichem, powinien być Hieronim członkiem jakiejś wspólnoty, co ewentualnie można podciągnąć pod Akwileję, eremita mógł prowadzić życie pustelnicze

tek. *Przegląd badań za lata 2010-2013*, red. Z. Kropidłowski, D. Spychała, Bydgoszcz 2014, s. 33-34; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 31-32; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188.

⁷² Hier., *Ep. III: Ad Rufinum*, 1-6; *idem, Ep. VI ad Iulianum diaconum Aquileiae*; *idem, Ep. VII Ad Chromatium, Iovinum et Eusebium*; Rufinus Aquileiensis, *Apologiae in Sanctum Hieronimum libri duo* [dalej, *Ruf. Apol.*], PL 21, Parisiis 1845, 310: „triginta in monasterio jam positus, per gratiam Baptismi regenerates, signaculum fidei consecutus sum per sanctos viros Chromatium, Iovinum, et Eusebium”; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 6-7; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 100; H. Fros, *Hieronim*, col. 62; A. Fürst, *op. cit.*, s. 169; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 41-42; S. Rebenich, *op. cit.*, s. 31, 34; W. Speyer, *op. cit.*, s. 167; D. Spychała, *Początki życia monastycznego*, s. 33-34; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 25, 36; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188.

⁷³ Hier., *Chron.*, Anno 374; Ruf., *Apol.*, 310; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 6-7; L. Duchesne, *Early history*, t. 2: *The fourth century*, s. 378; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 100; H. Fros, *Hieronim*, col. 62; A. Fürst, *op. cit.*, s. 169; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 42: biskupem tego miasta był w tym czasie Walerian; S. Rebenich, *op. cit.*, s. 31, 34; D. Spychała, *Początki życia monastycznego*, s. 33-34; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 36, 38, 65; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188.

⁷⁴ Hier., *Ep. X ad Paulum senem Concordiae*, 2-3: „scilicet Comentariorum Fortunatiani, et propter notitiam persecutorum, Aurelii Victoris Historiam, simulque Epistolas Novatiani”; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 100; H. Fros, *Hieronim*, col. 62; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 43: określił Pawła mianem „stary asceta”, bez dodania, czy mieszkał on samotnie; S. Rebenich, *op. cit.*, s. 31, 34; W. Speyer, *op. cit.*, s. 167; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 36-37, 65.

⁷⁵ Hier., *Ep. X*; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; H. Fros, *Hieronim*, col. 62; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 42; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 36-37, 65.

⁷⁶ Hier., *Chron.*, 374; *idem, Epistola XI ad Virginis Haemonensis*; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 6-7; L. Duchesne, *Early history*, t. 2, s. 378; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 100; H. Fros, *Hieronim*, col. 62; H. Kraft, *Hieronimus*, col. 266; S. Rebenich, *op. cit.*, s. 31, 42; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 36-37, 65.

⁷⁷ Hier., *Ep. XV ad Damasum papam*, 1: „unde olim Christi vestimenta suscepi”; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; M. Ożóg, J. Czuj, *Opracowanie*, [w:] Hieronim ze Strydonu, *Listy*, t. 1 (1-50), s. 37^a, przyp. 6: podają, że Hieronim pod terminem szata Chrystusowa rozumie chrzest; *idem, Ep. XVI*, 2; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 7: odwołuje się do tekstu o szacie Chrystusowej z listu 15 i 16, które, to symbole dziś wyjaśnia się jako symbol chrztu, a nie habit mniszy; L. Duchesne, *Early history*, t. 2, s. 378, przyp. 3; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 100; H. Fros, *Hieronim*, col. 62; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162; S. Rebenich, *op. cit.*, s. 31; D. Spychała, *Początki życia monastycznego*, s. 33-35; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 36-37; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 187-189.

gdziekolwiek, choć raczej bez habitu⁷⁸. Te kontrowersje potwierdza fakt, że w roku 373 wyjeżdża Hieronim z Italii, by dotrzeć do Jerozolimy, gdzie chciał prowadzić dalsze życie ascetyczne, nie ma mowy o jego działaniu z mandatu jakiegokolwiek wspólnoty, a wiemy, że w Akwilei i w Mediolanie takowe już istniały⁷⁹. Jednak niewiele z tego zrealizował i zamiast umartwiać się w „Ziemii Świętej” znalazł się w Antiochii, gdzie słuchał wykładów egzegetycznych Apolinarego z Laodycei, współtwórcy apolinaryzmu, czyli nauki zaczynającej spory chrystologiczne⁸⁰. Tam też miał Hieronim doświadczyć wizji, która ograniczyła ostatecznie tylko liczbowo niechrześcijańskie pozycje jego biblioteki⁸¹. Mieszkający w Syrii greccy pustelnicy, stanowiący znaczną część tamtejszych wspólnot, mieli zgodnie z nauczaniem Platona i Arystotelesa tradycyjnie uważać pracę ręczną za godną tylko dla niewolników, co niewątpliwie komplikowało życie wszystkich eremitów⁸². Tego rodzaju nadużycia w życiu pustelniczym potępił synod odbyty w Gangra z roku ok. 340⁸³. W Syrii, zgodnie z tym, co podawał Hieronim, zaczął się z kolei uczyć greki na wyższym już poziomie, gdyż w Rzymie lub Trewirze zapoznał się tylko z podstawami tego języka⁸⁴. W liście XVII stwierdza, że pustelnicy posługiwali się językiem greckim i syryjskim, czyli odmianą aramejskiego, co ułatwiało mu naukę tego pierwszego⁸⁵. Nie wszyscy jednak akceptują to świadectwo i np. J.N.D. Kelly sądzi, że eremici ci mówili jedynie w języku syryjskim, co wydaje

⁷⁸ B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 100; H. Fros, *Hieronim*, col. 62; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 42-44; H. Kraft, *Hieronimus*, col. 266; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 72-73.

⁷⁹ B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 7; L. Duchesne, *Early history*, t. 2: *The fourth century*, s. 378; H. Kraft, *Hieronimus*, col. 266; S. Rebenich, *op. cit.*, s. 31, 34-35; L. Regnault, *op. cit.*, s. 227; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 41, 50-51, 72-73; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188.

⁸⁰ B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 7; L. Duchesne, *Early history*, t. 2: *The fourth century*, s. 378-379; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 109; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 46-49, 72-73; H. Kraft, *Hieronimus*, col. 266; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 19, 72, 80-84; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188.

⁸¹ *Ep. XXII, 30: Itaque miser ego lecturus Tullium, ieiunabam*; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 52-55.

⁸² B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; L. Duchesne, *Early history*, t. 2: *The fourth century*, s. 378; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 109-110; M. Kanior, *op. cit.*, s. 128; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 55; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 41-42.

⁸³ B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; Gangra ok. 340 r., w: *Acta Synodalia ann. 50-381. Dokumenty synodów od 50 do 381 roku* [dalej AS], Synodi et Collectiones Legum, Vol. 1, oprac. A. Baron, H. Pietras, ŻMT 37, Kraków 2006, s. 123*-128*, can. 1-20; M. Kanior, *op. cit.*, s. 128, 162; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188-189.

⁸⁴ Hier., *Vir. ill.*, 135; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 6-7; L. Duchesne, *Early history*, t. 2, s. 379; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162; W. Speyer, *op. cit.*, s. 167; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 41-47, 52; były to lata 374-375, s. 60-61; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188.

⁸⁵ Hier., *Ep.*, XVII, 2: „Plane times, ne eloquentissimus homo in Syro sermone, vel Graeco Ecclesias circumeam”; *idem*, *Vir. ill.*, 135; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; L. Duchesne, *Early history*, t. 2, s. 379; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 109-110; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162; H. Kraft, *Hieronimus*, col. 266-267;

się sprzeczne choćby z uwagą Hieronima o pustelniku posługującym się językiem hebrajskim⁸⁶. Syryjski, a właściwie aramejski przydać się mógł Hieronimowi w późniejszej nauce hebrajskiego, w czym pomagał mu właśnie nieznan z imienia eremita pochodzenia żydowskiego⁸⁷. Było to potrzebne, gdyż zajął się on już na stałe studiami egzegetycznymi Pisma Świętego, co miało go pochłonać na długie lata⁸⁸. Mimo to znalazł się on następnie na pustyni Chalkis (Chalkis ad Belum), gdzie prowadził przez pięć lat życie eremickie (podaje się z reguły lata 375-378 jako czas jego pobytu na tejże pustyni⁸⁹), co niewątpliwie, nie bardzo korespondowało z badaniami naukowymi, ale raczej potwierdzałoby, że w Italii także próbował tej formy życia ascetycznego⁹⁰. Jak sam opisuje, utrzymywał się tam z pracy własnych rąk, co nie musiało być przez wszystkich eremitów naśladowane⁹¹. Wygląda jednak na to, że pustelnia ta, choć nazywał ją norą, była specyficzna, gdyż wypełniona materiałami pisarskimi i książkami, co z życiem eremity niewiele miało wspólnego⁹². Przy założeniu konieczności zapewnienia światła przy pracy pisarskiej (teoretycznie w tym czasie teksty dyktowano specjalnie wyszkolonym niewolnikom lub specjalistom) stawia też pod znakiem za-

W. Speyer, *op. cit.*, s. 167; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 60-61; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188.

⁸⁶ B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 59.

⁸⁷ Hier., Ep., CXXV, 12; *idem*, *Vir. ill.*, 135; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 11; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 109-110; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162-163; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 58-59; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 62-63.

⁸⁸ Hier., *Vir. ill.*, 135; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 6-7, 9; L. Duchesne, *Early history*, t. 2: *The fourth century*, s. 378; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 109-110; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 58-59; W. Speyer, *op. cit.*, s. 167; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 41, 48-53; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188.

⁸⁹ Hier., Ep. IV ad Florentium de ortu amicitiae, 1-2; *idem*, *Vir. ill.*, 135; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; L. Duchesne, *Early history*, t. 2, s. 379; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 109-110; H. Fros, *Hieronim*, col. 62; A. Fürst, *op. cit.*, s. 169; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 58; H. Kraft, *Hieronymus*, col. 266; podaje, że był na pustyni w latach 375-378; S. Rebenich, *op. cit.*, s. 37-41: dyskusja na temat datacji wydarzeń z początkowej fazy życia Hieronima; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 49-53, 58-61; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188.

⁹⁰ Hier., Ep. II: ad Theodosium et caeteros anachoretas intrinsecus commorantes; *idem*, *Vir. ill.*, 135; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 6-7, 9, 11; L. Duchesne, *Early history*, t. 2: *The fourth century*, s. 379; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 109-110; H. Fros, *Hieronim*, col. 62; A. Fürst, *op. cit.*, s. 168; A. Fürst, *op. cit.*, s. 169; M. Kanior, *op. cit.*, s. 127-129; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 58-59; H. Kraft, *Hieronymus*, col. 266; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 41, 60-61; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188.

⁹¹ Hier., Ep., XVII, 2: „Manu quotidie et proprio sudore quaerimus cibum, scientes ab Apostolo scriptum esse: „Qui autem non operator, nec manducet”; *idem*, *Vir. ill.*, 135; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 10-11; L. Duchesne, *Early history*, t. 2: *The fourth century*, s. 378-379; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 109-110; H. Fros, *Hieronim*, col. 62; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 58-59; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188.

⁹² Hier., Ep., XVII, 2: „in sacco et cinere volutati, de episcopis sententiam ferimus”; *idem*, *Vir. ill.*, 135; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; L. Duchesne, *Early history*, t. 2, s. 378-379; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 109-110; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 58-59, 62-64; W. Speyer, *op. cit.*, s. 167; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 60-61; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188.

pytania przydatność tejże jaskini do tej roli. W liście VII zauważa jednak, że rozpoznaje charakter pisma autorów kierowanych do niego listów, co sugerowałoby, że wśród biedniejszych grup społecznych, lub eremitów wykształcił się zwyczaj własnoręcznego pisanie⁹³. W liście XI wysłanym z pustyni syryjskiej do dziewic z Emony podaje Hieronim, iż „nawet brak materiałów piśmiennych nie zdołał mi przeszkodzić w pisaniu”⁹⁴. Niestety nie wyjaśnił jak tego dokonał. Hieronim mimo tych kłopotów uczynił z tego miejsca centrum akcji propagandowej, nie tylko z powodu wewnątrzkościelnego zamieszania synodalnego, ale i z tego, że otoczony był przez eremitów niepodzielających wiary nicejskiej, wg niego arian, co oznaczało wówczas w literaturze i polemikach przede wszystkim liczniejszych od nich, homejczyków⁹⁵. Oskarżano go, że jest: „Haereticus vocor, homousian praedicans Trinitatem. Sabellianae impietatis arguor”⁹⁶. Natomiast swoich przeciwników nazywał on w odpowiedzi arianami, choć nie dzielali oni, z reguły, doktryny Ariusza⁹⁷. Akurat w tym przypadku, było to o tyle krzywdzące, że zetknął się on z melecjanami, zwolennikami początkowo homejskiego, a następnie neonicejskiego biskupa Antiochii, Melecjusza, który w interesującym nas czasie był w szeroko pojętym obozie nicejskim⁹⁸. Mimo wszystko byli oni dalej za credo mówiącym o podobieństwie we wszystkim Natur Boskich i trzech Hipostaz⁹⁹. Wystarczyło to, by Atanazy Aleksandryjski, Liberiusz i Damazy oraz biskupi Zachodu nie utrzymywali kontaktu z Melecjuszem, a z nicejczykiem Paulinem¹⁰⁰.

⁹³ Hier., *Ep. VIII ad Chromatium*, 2; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 58-59;

⁹⁴ Hier., *Ep. XI*: „Et tamen in hoc necessitatis articulo animadvertite, cum me nec penuria scriptio nis valuerit prohibere, ne scriberem”; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 58-61.

⁹⁵ Hier., *Ep.*, XVII, 2: „Si ab Arianis, merito: si ab Orthodoxis, qui huiusmodi arguunt fidem, Orthodoxi esse desierunt, aut si eis placet, haereticum me cum Occidente, haereticum cum Aegypto, hoc est cum Damaso”; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; M. Kanior, *op. cit.*, s. 140-142, 162; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188.

⁹⁶ Hier., *Ep. XVII*, 2: „Nazywają mnie heretykiem, ponieważ głoszę wspólnotną Tróję, oskarżają mnie o błędy Sabeliusza”; Sanctii Hilarii Pictaviensis Episcopi, *De Trinitate* [dalej Hil., *Trin.*], ed. P. Smulders, CCL 62-62 A, Turnholt 1979, VII, 5: podaje, że Sabeliusz zongluje na temat narodzenia Syna Bożego; Sulp. Sev., *Chron.*, II, 42, 2: podaje, że Wschód oskarżał biskupów zachodnich o sabelianizm; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; R. Williams, *Arius*, s. 156, 174, 247-251.

⁹⁷ Hier., *Ep.*, XVII, 2; Rufini Aquileiensis, *Historiae Ecclesiasticae* [dalej Ruf., *HE*], libri duo, Patrologiae Latina 21, Paris 1845, I, 13: „Igitur omnium summa expectatio, quo vel Alexandri perseverantia, vel Eusebii Ariique instantia declinaret”; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; Ariusz, [w:] M. Starowieyski, J.M. Szymusiak, *Nowy słownik...*, s. 102-103.

⁹⁸ Hier., *Ep.*, XVII, 2; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 66-67.

⁹⁹ Hier., *Ep.*, XVII, 2; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 66-67.

¹⁰⁰ Ammiani Marcellini, *Rerum gestarum libri qui supersun* [dalej Amm. Marc., *Rerum*], ed. W. Seyfarth, adiuv. L. Jacob-Karau et I. Ulmann, Vol. 1: libri XIV-XXV, Bibliotheca Teubneriana, Leipzig 1979, XV, 7-9; Hier., *Ep.*, XVII, 2; Sulp. Sev., *Chron.*, II, 39; Theodoret, *Historia ecclesiastica* [dalej Teod., *HE*], PG 82, II, 4, 12-13, 23, 29, IV, 20; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 66-67; R. Klein, *Constantius II. Und die christliche Kirche*, Darmstadt 1977, s. 29-31.

W rezultacie strona tubylców patrzyła na Hieronima jak na heretyka, sabelianina, on uważał ich za arian, a byli oni tylko byłymi (?) homejczykami¹⁰¹. W każdym razie w liście do prezbitera Marka podkreśla Hieronim, że wśród eremitów było na porządku dziennym żądanie przedstawienia przez przybysza wyznawanego przez niego credo, a że nicejczycy byli w mniejszości, to prowadziło w rezultacie do próby nawracania na rzekomy homeizm¹⁰². Takie terminy, jak sabelianizm i arianizm stały się elementem polemiki doktrynalnej między zwaśnionymi stronami¹⁰³. Przy takiej znikomej popularności wśród sąsiednich eremitów dość trudno jest wytłumaczyć, jak zorganizował Hieronim sprawę wysyłania i otrzymywania listów¹⁰⁴. Wydaje się, że rolę posłańca mógł czasami spełniać Ewagriusz, który kursował między Antiochią a znaną nam pustelnią¹⁰⁵. W liście piątym skierowanym do Florencjusza zauważa, że „Habeo alumnos, qui Antiquariae”¹⁰⁶, co jednak nie wyjaśnia, gdzie oni przebywają, może na pustyni? Jest kilka możliwości rozwiązania tej zagadki, od wyuczonych zawodu pisarza alumnów, czyli osieroconych dzieci, po młodych mnichów z sąsiedztwa, jednak podstawowy problem, czyli funkcjonowanie w warunkach bardzo prymitywnych i ich wynagrodzenie, pozostaje bez logicznego przedstawienia¹⁰⁷. Ostatecznie, jak Hieronim wspomina w swoich listach, miał on w swoim posiadaniu wiele kodeksów Pisma Św.¹⁰⁸ Jednak takie rozwiązania narosłych problemów musiały się pojawić, gdyż z tego okresu zachowały się listy, kierowane przez autora do różnych adresatów¹⁰⁹. Na tejsze pustyni miał też rozpocząć systematyczną korespondencję z Damazym, również o charakterze naukowym, szczególnie z dziedziny tłumaczenia tekstów biblijnych, co miało umożliwić mu dalszą współpracę z biskupem Rzymu¹¹⁰. W liście papieża Damazego do

¹⁰¹ Hier., *Ep.*, XVII, 2; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 66-68.

¹⁰² Hier., *Ep.*, XVII, 3; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 109-111; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s.188.

¹⁰³ Hilary z Poitiers, *Fragmenta Historica* [dalej Hil., *FH.*], [w:] S. Hilarii episcopi Pictaviensis opera, Pars 4: *Tractatus misteriorum. Collectanea antiariana Parisina (Fragmenta Historica) cum appendice (Liber I ad Constantium). Liber ad Constantium imperatorem (Liber II ad Constantium). Hymni, Fragmenta minora. Spuria*, red. A. Feder, CSEL 65, Vindobonae, Lipsiae 1941, 1: „quod uerbum a uobis quondam contra Arriomanitarium heresim”.

¹⁰⁴ Hier., *Ep.* V, 2; XVII, 2; *idem*, *Vir. ill.*, 135; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 66-70; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188.

¹⁰⁵ J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 61.

¹⁰⁶ Hier., *Ep.* V *Ad Florentium*, 2: „mam wychowanków, którzy umieją biegle przepisywać starożytne księgi”.

¹⁰⁷ Hier., *Ep.* V *Ad Florentium*, 2; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 61-62, 94.

¹⁰⁸ Hier., *Ep.* V *Ad Florentium*, 2; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 61-62, 94.

¹⁰⁹ Hier., *Ep.*, XVII, 2; *idem*, *Vir. ill.*, 135; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 109-111; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 61-62; H. Kraft, *Hieronimus*, col. 266-267; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188.

¹¹⁰ Hier., *Ep.* XV, XVI i XVIII *Ad Damasum Papam*; *idem*, *Vir. ill.*, 135; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 13; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162-163; H. Kraft, *Hieronimus*, col. 266-267; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 74, 77; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188.

Hieronima, znajdującym się jako List XXXV w zbiorze korespondencji tegoż egzegety, papież ten zauważa, iż adresat dyktował swoją korespondencję, co także jest zadziwiające, bo nasuwa się proste pytanie komu?¹¹¹ Kolejne to skąd wziął materiał do zapisania, papirus, pergamin były drogie, ostraki i drewno tanie, ale trudno sobie wyobrazić przysyłanie takiego materiału piśmienniczego do Rzymu¹¹². Po powrocie do Antiochii został Hieronim wyświęcony na kapłana przez nicejskiego biskupa tego miasta, Paulina między rokiem 377 a 379¹¹³. Marian Kanior uważa, że wyświęcono go tam już w roku 368, co nie jest jednak prawdopodobne¹¹⁴. Miał przy tej okazji Hieronim zastrzec sobie, że pozostanie mnichem i nie będzie sprawował czynności duszpasterskich we wspólnocie chrześcijańskiej, dziś stwierdzilibyśmy w parafii, ale prawdopodobnie mimo to został prezbiterem Kościoła antiocheńskiego, co było sprzeczne z wszelkimi kanonami prawnymi Kościoła¹¹⁵. Zdarzało się, że prezbiter nie podejmował normalnej pracy w diecezji, ale opierało się to na podstawie zmieniającej się sytuacji, a nie istniejącym planem powziętym przed święceniami¹¹⁶. Natomiast pisarz chrześcijański zwany Pseudo-Genadiuszem podaje, że Hieronim został wyświęcony w Rzymie na kapłana¹¹⁷. Wydaje się jednak, że to Antiochia jest właściwym miejscem jego święceń. Odnośnie do osoby Paulina, rzeczywistego konsekratego strydończyka należy dla wyjaśnienia zauważyć, że był on kolejnym biskupem antiocheńskich nicejczyków, których pierwszym pasterzem był Eustacjusz¹¹⁸. Przeciwnicy tegoż to właśnie homejczycy: biskupi: Paulin z Tyru, Eulaliusz, Eufroniusz, Flakcyllus, Stefan I, Leoncjusz

¹¹¹ *Damasi papae (Dam.), Epistola XXXV ad Hieronymum*, 1: „Dormientem te, et longo iam tempore legentem potius, quam scribentem, quaestiunculis ad the missis excitare disposui [...] Itaque quoniam et heri tabellario ad me remisit, nullas te iam epistolas habere dixisti, exceptis his, quas aliquando in eremo dictaveras”; Hier., *Vir. ill.*, 135; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162-163; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188.

¹¹² Hier., *Vir. ill.*, 135; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188.

¹¹³ Sulpicii Severi, *Dialogus Primus* [dalej Sulp. Sev., *Dial.*], CSEL, Vol. 1, Vindobonae 1866, I. 8; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; H. Chadwick, *Orthodoxy*, s. 572-573, 575-578; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 11-12; H. Fros, *Hieronim*, col. 62; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 69-72; H. Kraft, *Hieronymus*, col. 266: podaje, że Hieronima wyświęcił Paulin; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 77: sądzi, że Hieronim przybył do tego miasta na początku 377 r., w mieście tym działali w ramach nicejczyków: także Melecjusz i Vitalis pasterz apolinarystów; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188.

¹¹⁴ Sulp. Sev., *Dial.*, I. 8; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162: prawdopodobnie jest to literówka.

¹¹⁵ Hieronymus Stridonensis, *Contra Joannem Hierosolymitanum* [dalej Hier., *C. Ioan.*], PL 23, XLI; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 12; F. Dvornik, *The Idea*, s. 14, 22; H. Fros, *Hieronim*, col. 62; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 71; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 77; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188.

¹¹⁶ Hier., *C. Ioan.*, XLI; H. Fros, *Hieronim*, col. 62; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 77-78.

¹¹⁷ Ps. Gen., *Praef.*, [w:] SWP, s. 187.

¹¹⁸ Hier., *Vir. ill.*, 85; Soc., *HE*, I. 24; Soz., *HE*, II. 19, III. 6; Teod., *HE*, I. 20-21; *Chronologia patriarchów, Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 1971, s. 417; Eustacjusz, [w:] *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, s. 139; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 77; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188.

Eunuch, inny Eudoksjust, Melecjust i Euzejusz¹¹⁹. Jak podaje J. Czuj miał w tym czasie w Antiochii i Syrii Hieronim powiększać swoją bibliotekę (lub ją od nowa tworzyć)¹²⁰. Możliwe, że przy tej okazji napisał on swoje pierwsze znaczące pismo *Żywoć Pawła Pierwszego Eremita*¹²¹. W roku 380 udał się on do Konstantynopola, gdzie mimo zmiany rządów, zamiast homejczyka Walensa panował bowiem nicejczyk Teodozjust, dalej dominował tam w chrześcijaństwie nurt (Kościół) homejski zarządzany przez Demofila¹²². Miał tam Hieronim zapoznać się z kościelną literaturą grecką, co nie jest wykluczone, tym bardziej że nicejskim biskupem był tam Grzegorz z Nazjanzu, znany pisarz chrześcijański¹²³. W samym mieście nad Bosforem dyskusje teologiczne miały być żywo komentowane na ulicach, w łaźniach i sklepach, tym bardziej że obradował tam kolejny sobór¹²⁴. Przybysz z Antiochii zetknął się tam z Kościołem nicejskim, będącym w znikomej mniejszości, co kontrastowało nawet z Antiochią, gdzie nicejczycy i melecjanie, czyli stronnicy bpa Melecjusta, który z homeizmu wrócił do nauki nicejskiej, przeważali razem, dodając jeszcze apolinarystów (prawdopodobnie) nad homejczykami¹²⁵. Nad Bosforem miał zająć się też tłumaczeniami, jako pierwszą przetłumaczył i zredagował *Kronikę* Euzebiusza z Cezarei, następnie zajął się tekstami biblijnymi¹²⁶. Z kolei przez miesiąc miał przebywać w Aleksandrii u Dydyka Ślepego i w Cezarei Palestyńskiej, gdzie zapoznał się z biblioteką Orygenesisa lub jej opisami,

¹¹⁹ *Chronologia*, s. 417; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 77; D. Spychała, *Anomeizm*, s. 148-149.

¹²⁰ J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 11-13; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 109-110; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162-163; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188.

¹²¹ Hier., Ep., X, 3: „Misimus interim te tibi, id est, Paulo seni Paulum seniore”; zob.: *idem*, *Żywoć św. Pawła Tebańskiego Pustelnika*, [w:] *idem*, *Żywoty mnichów Pawła, Hilariona, Malchusa*, tłum. B. Degórski, Źródła monastyczne 10, Tyniec-Kraków 1995, s. 87-112; *idem*, *Vita S. Pauli Primi Eremitae*, PL 23, Parisiis 1883, col. 17-30; oraz Św. Hieronim, *Żywoć św. Hilariona*, [w:] *idem*, *Żywoty mnichów Pawła...*, s. 113-171; *idem*, *Vita S. Hilarionis*, PL 23, Parisiis 1883, col. 29-5. *Idem*, *Żywoć Malchusa-Mnicha wziętego do niewoli*, [w:] *idem*, *Żywoty mnichów Pawła...*, s. 173-196; *idem*, *Vita Malchi monachi captivi*, PL 23, Parisiis 1883, col. 55-62; H. Kech, *Hagiographie als Christliche Unterhaltungsliteratur. Studien zum Phänomen des Erbaulichen anhand der Mönchsviten den hl. Hieronymus*, Konstanz (Göppingen) 1977, „Göppinger Arbeiten zur Germanistik”, Bd. 225, s. 148-157; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 73-74.

¹²² B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; *Chronologia*, s. 417: biskupem homejczyków był Demofil; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 12; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 109-110; H. Fros, *Hieronim*, col. 62; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162-163; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 83-85; H. Kraft, *Hieronimus*, col. 266; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 90.

¹²³ Hier., *Vir. ill.*, 135; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 12; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 109-110; H. Fros, *Hieronim*, col. 62; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162-163; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 83-85; H. Kraft, *Hieronimus*, col. 2656; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 90.

¹²⁴ Hier., *Vir. ill.*, 135; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 12; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 109-110; H. Fros, *Hieronim*, col. 62; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162-163; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 83-85, 96; H. Kraft, *Hieronimus*, col. 266; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 90.

¹²⁵ J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 12-13; H. Fros, *Hieronim*, col. 62; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162-163; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 90-93, 99-102.

¹²⁶ S. Prosperi Aquitani, *Chronicum integrum in duas partes distributum*, PL 51, 725: „Hucusque historiam perduxit Eusebius, Pamphyli martyris contubernalis. Haec Hieronymus presbyteri succedit autoritas”; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 87-93.

zachowaną przez Euzebiusza z Cezarei i jego następcę Akacjusza, czołowych przeciwników Nicei¹²⁷. Na początku lat osiemdziesiątych Hieronim wraca do Rzymu¹²⁸. Tłumaczy się to albo tym, że w 382 otrzymał Hieronim od Damazego zaproszenie do Rzymu, jednak nie bardzo wiadomo na jakiej podstawie prawnej, gdyż nie był on duchownym diecezji rzymskiej¹²⁹. Kanony XV i XVI soboru nicejskiego zakazywały takiej praktyki, pierwszy stwierdza dobitnie „ita ut de civitate ad civitatem non episcopus, non presbyter, non diaconus, transferatur”¹³⁰. Kompetencje biskupa Wiecznego Miasta nie sięgały w tym czasie Antiochii i można domniemywać, iż biskup Paulin wyraził zgodę na wyjazd uczonego mnicha i jego pobyt nad Tybrem, choć dalej nie bardzo było to zgodne z kanonami kościelnymi¹³¹. Możliwe, że podstawą takiej decyzji były, jak sądzą zgodnie: J. Czuj, J. Fontaine, K. Löffler, F.K. Seppelt i J. Steinmann, tradycyjne „bliskie stosunki przyjaźni” Hieronima z Damazym¹³². Jednak np. J.N.D. Kelly wypowiada się sceptycznie na temat wcześniejszej znajomości Damazego i Hieronima¹³³. Na pewno była to, jak podkreśla dalej Jan Czuj, relacja biskup i duchowny wykonujący jego polecenia, również odnośnie do przybycia do Wiecznego Miasta¹³⁴. Druga wersja wydarzeń podaje, że był on tłumaczem Paulina bpa Antiochii w czasie jego wizyty w Wiecznym Mieście, w rezultacie miał w nim pozostać na kilka lat¹³⁵. W każdym razie posłuszny eremita wrócił prawdopodobnie ze swoim księgo-

¹²⁷ Soc., *HE.*, IV. 25; B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; T.D. Barnes, *Athanasius*, s. 107; *idem*, *Constantine and Eusebius*, Cambridge-London 1981, s. 111-113; 194-195; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 109-110; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170; G. Ruhbach, *Die politische Theologie Eusebs von Caesarea*, [w:] red. *idem*, *Die Kirche Angesichts der Konstantinischen Wende*, Darmstadt 1976, Wege der Forschung, Bd CCCVI, s. 236-258; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 94-102.

¹²⁸ B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 12-13; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 109-110; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162-163; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 96; H. Kraft, *Hieronymus*, col. 266; Ch. Krumeich, *op. cit.*, s. 16; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188-183.

¹²⁹ J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 12-13; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 109-110; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162-163; H. Kraft, *Hieronymus*, col. 266; Ch. Krumeich, *op. cit.*, s. 16; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 110.

¹³⁰ *Canon XV*: podaje „to znaczy zakazuje się biskupom, prezbiterom i diakonom przechodzić z jednego miasta do drugiego” w: *Dokumenty soborów powszechnych*, Tekst grecki, łaciński, polski, t. 1: 325-787. Nicea I, Konstantynopol I, Efez, Chalcedon, Konstantynopol II, Konstantynopol III, Nicea II, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2001, zob. też canon XVI tegoż synodu; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 110.

¹³¹ J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 13; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 110.

¹³² J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 12-15, 109; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 109-110; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171; K. Seppelt, K. Löffler, *op. cit.*, s. 56; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 110-112.

¹³³ J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 96-97.

¹³⁴ J. Czuj, *Hieronim*, s. 12-15, 109; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171; H. Kraft, *Hieronymus*, col. 266-267.

¹³⁵ J. Fontaine, *op. cit.*, s. 109-110; H. Fros, *Hieronim*, col. 63; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 110-112; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188-189.

zbiorem nad Tyber¹³⁶. Jeżeli pozbył się wcześniej zgodnie z kościelnym prawem majątku na pustyni, to mógł odbudować, jak wspominałem, księgozbiór w Antiochii i Konstantynopolu, trudno jednak zrozumieć, jak odzyskał środki finansowe¹³⁷. W grę wchodzi jedynie zasoby rodzinne, częściowo, w dyspozycji nie lubianej ciotki. Istnienie tej biblioteki można wywnioskować z faktu, iż to Damazy miał zlecić po roku 382 Hieronimowi tłumaczenie całej Biblii na język łaciński z języka hebrajskiego, greckiego i aramejskiego, co bez zaplecza źródłowego byłoby jeszcze trudniejsze do przeprowadzenia¹³⁸. Znajomość języka hebrajskiego była wynikiem jego osobistego zainteresowania, gdyż jako eremita na pustyni przez pięć lat korzystał z lekcji u wspomnianego eremity pochodzenia żydowskiego¹³⁹. Podobnie było w Betlejem, gdzie wspomagał go w pracy nad hebrajskim, rabin zwany Baranina lub „Barabba”¹⁴⁰. Mógł on w swojej pracy oczywiście korzystać z zbiorów kościelnych i licznych bibliotek rzymskich, ale pracowanie bez własnych notatek i ulubionych pozycji bibliotecznych wydaje się niemożliwe¹⁴¹. Nie należy sądzić, że takich tłumaczeń nie było, ale tradycyjne zwane Italiką (*Veteres Latinae*) i Afra nie były przez wszystkich akceptowane¹⁴². Można dodać,

¹³⁶ B. Altaner, A. Stuiber, *op. cit.*, s. 519-520; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 12-15; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 109-110; H. Fros, *Hieronim*, col. 63; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171; H. Kraft, *Hieronymus*, col. 266; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 189.

¹³⁷ Hier., *Vir. ill.*, 135; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 12-15; H. Fros, *Hieronim*, col. 63; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162-163; H. Kraft, *Hieronymus*, col. 266.

¹³⁸ Hier., *Vir. ill.*, 135; Sulp. Sev., *Dial.*, I. 8: podaję, że Hieronim znał język łaciński, grecki i hebrajski; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 13-15; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 109-110; H. Fros, *Hieronim*, col. 63; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171; K. Seppelt, K. Löffler, *op. cit.*, s. 56-57; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162-163; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 98-99; H. Kraft, *Hieronymus*, col. 266; *Pismo Św.*, [w:] *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, s. 593; D. Spychała, *Przemiany religijne*, s. 325-326; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188-189.

¹³⁹ Hier., *Ep.*, CXXV, 12; *idem*, *Vir. ill.*, 135; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 11; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 109-110; H. Fros, *Hieronim*, col. 63; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162-163; H. Kraft, *Hieronymus*, col. 265-267; D. Spychała, *Przemiany religijne*, s. 325-326; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 113-114.

¹⁴⁰ J. Fontaine, *op. cit.*, s. 109-110; H. Fros, *Hieronim*, col. 63; C. Grey, *Constructing communities in the Late Roman countryside*, Cambridge 2012, s. 81-82; D. Spychała, *Przemiany religijne*, s. 325-326; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 113-114.

¹⁴¹ Hier., *Vir. ill.*, 135; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 13-15; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 109-110; H. Fros, *Hieronim*, col. 63; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171; C. Grey, *op. cit.*, s. 82-83; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162-163; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 99; H. Kraft, *Hieronymus*, col. 266-267; *Pismo Św.*, [w:] *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, s. 593; D. Spychała, *Przemiany religijne*, s. 325-326.

¹⁴² Hier., *Vir. ill.*, 135; T.D. Barnes, *Constantine*, s. 194-195; H. Chadwick, *Myśl wczesnochrześcijańska a tradycja klasyczna*, przeł. P. Siejkowski, Poznań 2000, s. 75-77; H. Chadwick, *Kościół*, s. 107, 109-110; H. Chadwick, *Activa und Passiva im antiken Umgang mit der Bibel*, [w:] H. Chadwick, *Antike Schriftauslegung*, Hans Lietzmann 3, Berlin, New York 1998, s. 37-41; H. Chadwick, *Pagane und christliche Allegorese*, [w:] H. Chadwick, *Antike Schriftauslegung. Pagane und christliche Allegorese. Activa und Passiva im antiken Umgang mit der Bibel*, Hans Lietzmann 3, Berlin, New York 1998, s. 1-23; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 13; F. Dvornik, *The Idea*, s. 42; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 109-110; H. Fros, *Hieronim*, col. 63; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171; M. Kanior, *op. cit.*, s. 162-163; H. Kraft, *Hieronymus*, col. 266; *Pismo Św.*, [w:] *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, s. 593; W. Speyer, *op. cit.*,

że w Rzymie nie obowiązywały go prawdopodobnie, jako prezbitera diecezjalnego, śluby ubóstwa i Hieronim mógł spokojnie gromadzić nowe środki na swój księgozbiór¹⁴³. Nie jest to takie pewne, gdyż w IV i V wieku zwyczajem było, iż duchowni po wyborze i przed konsekracją pozbywali się całego (lub prawie) majątku. W każdym razie strydończyk nie miał teraz zwykłej pracy prezbitera, nie głosił kazań i nie przygotowywał katechumenów do chrztu, natomiast czy odprawiał ze swoim biskupem cotygodniową liturgię niedzielnej Mszy Św., jest dziś trudne do ustalenia¹⁴⁴. Z narzędzi używanych do dyskusji z heretykami została mu korespondencja, prace naukowe i dyskusje polemiczne, różne od wymiany zdań na pustyni¹⁴⁵. Można dodać też osobiste kontakty z przeciwnikami ortodoksji i z przedstawicielami (przedstawicielkami) rzymskiej arystokracji¹⁴⁶. Mężowie tych pań bywali poganami, a nie homejczykami, co nie zmienia faktu, że wyjaśnianie damom teologicznych zawłości docierało do szerokich warstw społeczeństwa¹⁴⁷. Zdaniem wspomnianych badaczy biskup Rzymu obdarzył także Hieronima tytułem „tajnego sekretarza”, która to nazwa jest ahistoryzmem zaczerpniętym z kolejnych wieków kształtowania się dworu papieskiego¹⁴⁸. Dała jednak impuls do przedstawiania Hieronima, w sztuce kościelnej, w stroju kardynalskim, co jest kolejnym nieporozumieniem¹⁴⁹. Wiemy, że przebywał on w Wiecznym Mieście tym razem trzy lata, czyli do roku 385, kiedy to po śmierci Damazego nowy biskup nie darzył go takimi względami jak zmarły pasterz¹⁵⁰. W czasie tego pobytu biskup i jego sekretarz dalej korespondowali ze sobą, co pozwala nam poznać nurtujące ich problemy¹⁵¹. Jednym z nich było zwalczanie wpływów homejskich w Mediolanie

s. 24; D. Spychała, *Przemiany religijne*, s. 325-326; D. Spychała, *Św. Hieronim i św. Augustyn wobec tłumaczeń Biblii i literatury antycznej*, „Saeculum Christianum” 2008, 2, s. 5-13.

¹⁴³ Hier., *Vir. ill.*, 135; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 13-15; H. Fros, *Hieronim*, col. 63; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 101-102; H. Kraft, *Hieronimus*, col. 266.

¹⁴⁴ H. Fros, *Hieronim*, col. 63; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 99, 101-102; H. Kraft, *Hieronimus*, col. 266; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 112-113, 120.

¹⁴⁵ A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 99, 101; H. Kraft, *Hieronimus*, col. 266; D. Spychała, *Przemiany religijne*, s. 325-326; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 112-113.

¹⁴⁶ H. Fros, *Hieronim*, col. 63; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 99; H. Kraft, *Hieronimus*, col. 266; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 120-141.

¹⁴⁷ H. Fros, *Hieronim*, col. 63; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 99; H. Kraft, *Hieronimus*, col. 266; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 120-141.

¹⁴⁸ Hier., *Ep.*, CXXIII, 9; ad Ageruchium; w: Hieronim ze Strydonu, *Listy*, tekst łaciński i polski t. 4, (116-130), tłum. J. Czuj, M. Ozóg, ŻMT 63, Kraków 2011, J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 13; H. Fros, *Hieronim*, col. 63; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 99; K. Schatz, *op. cit.*, s. 49-50; K. Seppelt, K. Löffler, *op. cit.*, s. 57; D. Spychała, *Biblioteki chrześcijańskie*, s. 22; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 113; podaje, że tytuł nadany Hieronimowi to „Sekretär und Konsiliaris”.

¹⁴⁹ Hier., *Vir. ill.*, 135; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 13; H. Fros, *Hieronim*, col. 63; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 99; H. Kraft, *Hieronimus*, col. 266; K. Seppelt, K. Löffler, *op. cit.*, s. 57; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 113.

¹⁵⁰ Hier., *Vir. ill.*, 135; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 13; H. Fros, *Hieronim*, col. 63; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171; H. Kraft, *Hieronimus*, col. 266.

¹⁵¹ Hier., *Vir. ill.*, 135; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 15; H. Fros, *Hieronim*, col. 63; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171.

i w samym Rzymie¹⁵². Pomocny w tym dziele był nicejski (wybrany przez homejczyków) biskup miasta nad Padem, Ambroży¹⁵³. Przeciwnikami Damazego i Ambrożego oraz Hieronima byli kolejni Auksencjusze, homejscy biskupi Mediolanu¹⁵⁴. Najbardziej znany był pierwszy z nich, który zmonopolizował w swoim ręku, całe właściwie życie chrześcijańskie w Mediolanie, nawet nicejczyków¹⁵⁵. Natomiast właściwi arianie, czyli anomejczycy i aecjanie stanowili margines chrześcijan zachodnich, z wyjątkiem prowincji bałkańskich, gdzie przebywał kiedyś Ariusz i działali dalej jego uczniowie: Walens, Ursacjusz, Auksencjusz z Durostorum, Demofil, Doroteusz, Florentius, Germiniusz, Julian Walens, Marinos, Palladiusz i Sekundinus¹⁵⁶. W Rzymie miał brać udział Hieronim w synodzie poświęconym problemom Kościoła w Antiochii¹⁵⁷. Niegłoszący publicznych kazań i niebiorący udziału w normalnej pracy duszpasterskiej, stworzył antiocheński prezbiter coś w rodzaju koła kobiet, z arystokratycznych rodów, które interesowały się sprawami Kościoła i Pisma Św.¹⁵⁸ Przez kontakty z tym środowiskiem propagował on poglądy doktrynalne, nicejskie, wśród w większości pogańskich senatorów rzymskich, ale także ograniczał obecne w Wiecznym Mieście wpływy homejskie, donatystyczne, anomejskie itd.¹⁵⁹

¹⁵² Hier., *Vir. ill.*, 135; H. Fros, *Hieronim*, col. 63; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171; H. Kraft, *Hieronimus*, col. 266.

¹⁵³ Augustinus, *Confessiones*. Bekenntnisse. Lateinisch-deutsch [dalej Aug. Conf.], rec. J. Bernhart, München 1955, VIII, 2: „Perrexi ergo ad Simplicianum, patrem in accipienda gratia tunc episcopi Ambrosii et quem vere ut patrem diligebat”; Hier., *Vir. ill.*, 135; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171; R. Haehling von Lanzenauer, *Die Religionszugehörigkeit der hohen Amsträger des Römischen Reiches seit Constantins I. Alleinherrschaft bis zum Ende der Theodosianischen Dynastie (324-450 bzw. 445 n. Ch.)*, Bonn 1978, s. 335; H. Kraft, *Hieronimus*, col. 266.

¹⁵⁴ Hier., *Vir. ill.*, 135; H.Ch. Brennecke, *op. cit.*, s. 26-28, 31, 132, 189, 197, 206, 236; H. Fros, *Hieronim*, col. 63; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171; H. Kraft, *Hieronimus*, col. 266.

¹⁵⁵ Hier., *Vir. ill.*, 135; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171; H. Kraft, *Hieronimus*, col. 266.

¹⁵⁶ Athanasius, *Historia arianorum ad monachos* [dalej At., HA], ed. H.G. Opitz, [w:] *Athanasius Werke II*, Berlin 1935, 26; Philostorgius, *Kirchengeschichte. Mit dem Leben des Lucien von Antiochen und den Fragmenten eines arianischen Historiographen*, hrsg. J. Bidez, F. Winkelmann, GCS, Berlin 1981, III. 26; Sulp. Sev., *Chron.*, II. 38; Ariusz, [w:] *Encyklopedia Kościoła*, t. 1, Warszawa 2004, s. 130-131; H.Ch. Brennecke, *op. cit.*, s. 9-13, 15-17, 26-28, 31, 44-55, 132, 189, 197, 206, 215, 236; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171; M. Simonetti, *op. cit.*, s. 222, 235; D. Spychała, *Anomeizm*, s. 167-200; D. Spychała, *Cesarze*, s. 23-24, 32-36, 38-40, 217-227.

¹⁵⁷ Hier., *Vir. ill.*, 135; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 13; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188-189.

¹⁵⁸ Hier., *Vir. ill.*, 135; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 14; H. Fros, *Hieronim*, col. 63; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171; C. Grey, *op. cit.*, s. 82-84; M. Kanior, *op. cit.*, s. 111; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 99, 108-122; H. Kraft, *Hieronimus*, col. 266-267; Ch. Krumeich, *op. cit.*, s. 68-101; L. Regnault, *op. cit.*, s. 166; M. Starowieyski, *Monastycyzm w Rzymie i Italii w wiekach IV-VI*, [w:] *Zachodnie reguły monastyczna*, red. M. Starowieyski, tłum. K. Bielawski, A. Bober, M. Borkowska i in., Tyniec 2013, ŻM 50, s. 743-745; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188-189; E. Wipszycka, *Kościół w świecie późnego antyku*, Warszawa 1994, s. 297.

¹⁵⁹ Hier., *Vir. ill.*, 135; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 14; H. Fros, *Hieronim*, col. 63; Ch. Krumeich, *op. cit.*, s. 68-101; J. Kłoczowski, *Od pustelni*, s. 82; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 108-122; L. Regnault, *op. cit.*, s. 166.

Pozycja kościelna Hieronima zmieniła się, gdy zmarł 10 lub 11 grudnia 384 roku, jego protektor biskup Damazy¹⁶⁰. Mimo rozpuszczanych pogłosek, że następnym może zostać Hieronim, wybrano na biskupa Rzymu Syrycjusza, a uczony strydończyk opuścił na stałe miasto nad Tybrem wraz z bratem kapłanem Wincentym i chętnymi do życia eremickiego w Palestynie¹⁶¹. W Antiochii dołączyły do tego grona: Paula z Eustochium i jej otoczenie¹⁶². Ostatecznie w 386 roku stworzył z wspomnianą wyżej, rzymską patrycjuszką, Paulą, Hieronim dwa klasztory w Betlejem: męski pod własnym kierownictwem i żeński Paulii i Eustochium¹⁶³. Klasztor męski był jednak o wiele mniejszy, pod względem liczby zamieszkujących go mnichów niż ten zaludniony przez niewiasty, otaczające bogatą Rzymiankę, były wśród nich także jej wyzwolone niewolnice należące do arystokratycznej rodziny¹⁶⁴. Jednak rola Hieronima nie była odzwierciedleniem tylko jego umiejętności organizacyjnych, ale przede wszystkim talentu pisarskiego oraz wiedzy naukowej i translatorskiej. W rezultacie żaden konflikt dogmatyczny w Kościele nie mógł zostać, na początku V wieku rozwiązany (mniej czy bardziej ostatecznie) bez jego zdania¹⁶⁵. Choć przykład jego polemiki z homejczykami

¹⁶⁰ Hier., *Vir. ill.*, 135; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 14-15; H. Fros, *Hieronim*, col. 63; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171; C. Grey, *op. cit.*, s. 82-84; J. Kłoczowski, *Od pustelni*, s. 82; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 123, 132-135; H. Kraft, *Hieronimus*, col. 266-267; Ch. Krumeich, *op. cit.*, s. 68-101; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 142-143; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 188-189.

¹⁶¹ Hier., *Vir. ill.*, 135; J. Czuj, *Św. Hieronim*, s. 14-15; H. Fros, *Hieronim*, col. 63; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171; M. Kanior, *op. cit.*, s. 111; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 132-136; J. Kłoczowski, *Od pustelni*, s. 82; R. Kosiński, *Cyryl ze Scytopolis i jego dzieło*, [w:] *Cyryl ze Scytopolis, Żyoty mnichów palestyńskich*, tłum. E. Dąbrowska, Tyniec-Kraków 2011, *ZM* 60, s. 45-46; H. Kraft, *Hieronimus*, col. 266-267; Ch. Krumeich, *op. cit.*, s. 68-105; J. Patrich, *Saba. Przywódca monastycyzmu palestyńskiego. Studium porównawcze monastycyzmu wschodniego od IV do VII wieku*, t. 1, tłum. K. Twardowska, Tyniec 2011, *ZM* 61, s. 29; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 142-143; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim*, s. 188-189.

¹⁶² Hier., *Vir. ill.*, 135; H. Fros, *Hieronim*, col. 63; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 132-136; J. Kłoczowski, *Od pustelni*, s. 82; R. Kosiński, *op. cit.*, s. 45-46; Ch. Krumeich, *op. cit.*, s. 101-105; H.I. Marrou, *Od prześladowań za Dioklecjana do śmierci Grzegorza Wielkiego (303-604)*, [w:] J. Daniélou, H.I. Marrou, *Historia Kościoła. Od początków do roku 600*, tłum. M. Tarnowska, Warszawa 1986, s. 215; J. Patrich, *op. cit.*, s. 29-30; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 142-154; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 189-190.

¹⁶³ Hier., *Vir. ill.*, 135; Sulpicii Severi, *Dialogus Primus*, CSEL, vol. 1, Vindobonae 1866, 8; H. Fros, *Hieronim*, col. 63; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171; M. Kanior, *op. cit.*, s. 111; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 132-136; J. Kłoczowski, *Od pustelni*, s. 82; R. Kosiński, *op. cit.*, s. 45-46; H. Kraft, *Hieronimus*, col. 266-267; Ch. Krumeich, *op. cit.*, s. 108; H.I. Marrou, *Od prześladowań*, s. 215; J. Patrich, *op. cit.*, s. 29-30; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 150-157; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 189-190.

¹⁶⁴ Hier., *Vir. ill.*, 135; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 103-105, 109-110; H. Fros, *Hieronim*, col. 63; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 132-136; J. Kłoczowski, *Od pustelni*, s. 82; R. Kosiński, *op. cit.*, s. 45-46; H. Kraft, *Hieronimus*, col. 266-267; Ch. Krumeich, *op. cit.*, s. 108-109; H.I. Marrou, *Od prześladowań*, s. 215; J. Patrich, *op. cit.*, s. 29-30; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 150-147; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 189-190.

¹⁶⁵ Hier., *Vir. ill.*, 135; J. Fontaine, *op. cit.*, s. 103-105, 109-110; H. Fros, *Hieronim*, col. 63-64; A. Fürst, *op. cit.*, s. 170-171; J.N.D. Kelly, *Hieronim*, s. 132-136; J. Kłoczowski, *Od pustelni*, s. 82; R. Kosiński, *op. cit.*, s. 45-46; H. Kraft, *Hieronimus*, col. 266-267; H.I. Marrou, *Od prześladowań*, s. 215-216; J. Patrich, *op. cit.*, s. 29-30; J. Steinmann, *op. cit.*, s. 153-165; J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Hieronim ze Strydonu*, s. 189-190.

ukazuje, że nie zawsze działał on bez niepotrzebnej emocji, która dodatkowo komplikowała rozwiązywanie sporu. W jego działaniach antyhomejskich niezbędna była zaś biblioteka gromadzona przez całe życie, którą utrzymywał mimo wielu przeciwności.

Bibliografia

Źródła

- Acta Synodalia ann. 50-381. Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, Synodi et Collectiones Legum, Vol. 1, oprac. A. Baron, H. Pietras, „Źródła Myśli Teologicznej” [dalej ŻMT] 37, Kraków 2006.
- Ammiani Marcellini, *Rerum gestarum libri qui supersunt*, ed. W. Seyfarth, adiuv. L. Jacob-Karau, I. Ullmann, Vol. 1: libri XIV-XXV, Bibliotheka Teubneriana, Leipzig 1979.
- Ammianus Marcellinus, *Dzieje Rzymskie*, t. 1-2, przeł. wstępem i przypisami opatrzył I. Lewandowski, BA, Warszawa 2001-2002.
- Atanazy Wielki, *Historia arian spisana dla mnichów*, tłum. E. Dusik-Krupa, ŻMT 80, Kraków 2018.
- Athanasius, *Historia arianorum ad monachos*, ed. H.G. Opitz, [w:] *Athanasius Werke II*, Berlin 1935.
- Augustinus, *Confessiones*. Bekenntnisse. Lateinisch-deutsch, rec. J. Bernhart, München 1955.
- Saint Augustine, *The de haeresibus*, a translation with an introduction L.G. Müller, Patristic Studies XC, Washington 1956.
- Codices Theodosiani. Liber sextus decimus*, tłum. A. Caba, „Synodi et Collectiones Legum”, vol. 7, oprac. M. Ożóg, M. Wójcik, ŻMT 71, Kraków 2014.
- Dokumenty soborów powszechnych*, Tekst grecki, łaciński, polski, t. 1: 325-787, *Nicea I, Konstantynopol I, Efez, Chalcedon, Konstantynopol II, Konstantynopol III, Nicea II*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2001.
- Eusebii Pamphili, *Ecclesiasticae Historiae libri decem*, ejusdem De Vita Constantini libri IV. nec non Constantini oratio ad Sanctos et Panegyricus Eusebil, Graece et Latine, rec. E. Zimmermannus, Francofurti ad Moenum 1822.
- Eusebiou tou Pamphilou eis ton bion makariou Konstantintinou tou basileos*, „Patrologia Graeca” [dalej PG] 20, Parisiis 1857.
- Euzebiusz z Cezarei, *Życie Konstantyna*, tłum. T. Wnętrzak, ŻMT 44, Kraków 2007.
- Gennadii Massiliensis, *Liber de scriptoribus ecclesiasticis*, „Patrologiae Latin” [dalej PL] 58, Parisiis 1883.
- Gesta inter Liberium et Felicem*, [w:] *Collectio Avellana, Epistulae imperatorum, pontificum, aliorum inde ab anno CCCLXVII usque ad annum DLIII datae avellana quae dicitur collection*, rec. O. Günther, „Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum” [dalej CSEL] 35, Vienne 1895.
- Hermiae Sozomenii, *Historia ecclesiastica*, PG 67, Parisiis 1864.
- Hieronymus, *Die Chronik*, rec. R. Helm, Berlin 1956.
- Hieronymus Stridonensis, *Chronicum*, PL 27, col. 11-652.
- Hieronymus Stridonensis, *Contra Joannem Hierosolytitanum*, PL 23, col. 355-396 A.
- Hieronymus Stridonensis, *Dialogus Adversus Luciferianos*, PL 23, col. 153-182 B.
- Hieronymus Stridonensis, *Liber de viris illustribus*, PL 23, Parisiis 1883, col. 601-720.
- Hieronymus Stridonensis, *Vita Malchi monachi captivi*, PL 23, Parisiis 1883, col. 55-62.
- Hieronymus Stridonensis, *Vita S. Hilarionis*, PL 23, Parisiis 1883, col. 29-54.
- Hieronymus Stridonensis, *Vita S. Pauli Primi Eremitae*, PL 23, Parisiis 1883, col. 17-30.
- Hieronim ze Strydonu, *Listy*, tekst łaciński i polski, t. 1 (1-50), tłum. J. Czuj, M. Ożóg, ŻMT 54, Kraków 2010; t. 2 (51-79), tłum. J. Czuj, M. Ożóg, ŻMT 55, Kraków 2010; t. 3 (80-115), tłum. J. Czuj, M. Ożóg, ŻMT 61, Kraków 2011; t. 4 (116-130), tłum. J. Czuj, M. Ożóg, ŻMT 63, Kraków 2011, t. 5 (131-156), tłum. J. Czuj, M. Ożóg, ŻMT 68, Kraków 2013.

- Hilarius Pictaviensis, *Contra Arianos vel Auxentium Mediolanensem*, PL 10, col. 609-618 C.
- Liber Pontificalis, I-XCVI (usque ad annum 772)*, Synodi et Collectiones Legum 9, tłum. P. Szewczyk M. Jesiotr, oprac. M. Ożóg, H. Pietras, ŻMT 74, Kraków 2014.
- Optat z Milewy, *Traktat przeciw donatystom*, tłum. A. Gołda, ŻMT 56, Kraków 2011.
- Optatus Afrus, *De Schizmate Donatistarum Adversus Parmenianum*, „*Migne Patrologia Latina*” 11, col. 883-1104 B.
- Paolino di Milano, *Vita di S. Ambrogio*, introduzione, testo critico e note a cura di M. Pellegrino, Roma 1961.
- Philostorgius, *Kirchengeschichte. Mit dem Leben des Lucien von Antiochen und den Fragmenten eines arianischen Historiographen*, hrsg. J. Bidez, F. Winkelmann, GCS, Berlin 1981.
- Prosper Tiro, *Chronik; Laterculus regum Vandalorum et Alanorum*, ediert, übersetzt und kommentiert M. Becker, J.M. Kötter, *Kleine und fragmentarische Historiker der Spätantike*, Paderborn 2016.
- Prosper z Akwitunii, *Kronika (Chronica)*, [w:] *Wybór mniejszych źródeł historycznych z okresu późnego antyku*, tłum. B.J. Kołoczek, „*Źródła Historyczne*”, Kraków 2023, s. 163-197.
- Rufinus Aquileienseis, *Apologiae in Sanctum Hieronimum libri duo*, PL 21, Parisiis 1845, col. 541-624 A.
- Rufini Aquileienseis, *Historiae Ecclesiasticae*, libri duo, PL 21, Parisiis 1845.
- Rufini Aquileienseis, *Storia della Chiesa*. Traduzione, interduzione e note a cura di Lorenzo Dattrino, Roma 1986.
- S. Hilarii episcopi Pictaviensis opera, Pars 4: *Tractatus misteriorum. Collectanea antiariana Parisina (Fragmenta Historica) cum appendice (Liber I ad Constantium). Liber ad Constantium imperatorem (Liber II ad Constantium). Hymni, Fragmenta minora. Spuria*, red. A. Feder, CSEL 65, Vindobonae, Lipsiae 1941.
- S. Prosperi Aquitani, *Chronicum integrum in duas partes distributum*, PL 51.
- Saint Jérôme, *Apologie Contre Rufin*. Introduction, texte critique, traduction et index par P. Lardet, SCh. 303, Paris 1983
- Sanctii Hilarii Pictaviensis Episcopi, *De Trinitate*, ed. P. Smulders, „*Corpus Christianorum Series Latina*” [dalej CCSL] 62-62 A, Turnholti 1979.
- Socrates Scholasticus *Historia ecclesiastica*, PG 67, Parisiis 1864, col. 28-842.
- Sokrates, *Kirchengeschichte*, Herausgegeben von G.Ch. Hansen, Mit Beiträgen von M. Širinjan, Berlin 1995.
- Sulpicjusz Sewer, *Kroniki*, tłum. P.J. Nowak, ŻMon. 79, Kraków-Tyniec 2017.
- Sulpicii Severi, *Dialogus Primus*, CSEL, Vol. 1, Vindobonae 1866, s. 152-180.
- Sulpicii Severi, *Dialogus secundus*, CSEL, Vol. 1, Vindobonae 1866, s. 180-198.
- Sulpicii Severi, *Dialogus II (III)*, CSEL, Vol. 1, Vindobonae 1866, s. 198-216.
- Sulpicii Severii, *Chronicorum*, [w:] *Sulpicii Severii, Libri qui supersunt*, rec. C. Halm, CSEL, Vol. 1, Vindobonae 1866, s. 3-105.
- Św. Hieronim, *Apologia przeciw Rufinowi*, tłum. S. Ryznar, „*Pisma Starochrześcijańskich Pissarzy*” 51, Warszawa 1989.
- Św. Hieronim, *Żywot Malchusa-Mnicha wziętego do niewoli*, [w:] *idem, Żywoty mnichów Pawła, Hilariona, Malchusa*, tłum. B. Degórski, ŻMon. 10, Tyniec-Kraków 1995, s. 173-196.
- Św. Hieronim, *Żywot św. Hilariona*, [w:] *idem, Żywoty mnichów Pawła, Hilariona, Malchusa*, tłum. B. Degórski, ŻMon. 10, Tyniec-Kraków 1995, s. 113-171.
- Św. Hieronim, *Żywot św. Pawła Tebańskiego Pustelnika*, [w:] *idem, Żywoty mnichów Pawła, Hilariona, Malchusa*, tłum. B. Degórski, „*Źródła Monastyczne*” [dalej ŻMon.] 10, Tyniec-Kraków 1995, s. 87-112.
- Św. Hilary z Poitiers, *O Trójcy Świętej*, tłum. E. Stanuła, T. Kołosowski, PSP 64, Warszawa 2005.
- Theodoret, *Historia ecclesiastica*, PG 82, col. 882-1280.
- Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis (CT.)*, Vol. 1, Pars prior. Prolegomena, rec. T. Mommsen, Berlin 1903.
- Zosimos, *Historia nova*, ed. F. Paschoud, t. 1, Paris 1971, t. 2, Paris 1979, t. 3, Paris 1986, 1989.
- Zosimos, *Nowa historia*, wyd. popr. przeł. H. Cichocka, Warszawa 2012.

Opracowania

- Altaner B., Stuiber A., *Patrologia. Życie, pisma i nauka Ojców Kościoła*, Warszawa 1990.
- Antkowiak R., *Einführung*, [w:] J. Steinmann, *Hieronymus. Ausleger der Bibel. Weg und Werk eines Kirchenvaters*, Leipzig 1971, s. 7-12.
- Arianizm, [w:] *Encyklopedia kościelna*, red. F.L. Cross, E.A. Livingstone, t. 1, Warszawa 2004, s. 128-130.
- Ariusz, [w:] *Encyklopedia Kościoła*, Warszawa 2004, t. 1, s. 130-131.
- Ariusz, [w:] M. Starowieyski, J.M. Szymusiak, *Nowy słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 2022, s. 102-103.
- Barnes T.D., *Athanasius and Constantius. Theology and Politics in the Constantinian Empire*, Cambridge-London 1993.
- Barnes T.D., *Constantine and Eusebius*, Cambridge-London 1981.
- Bartkowski B., *Credo. Wierzę*, [w:] *Encyklopedia Kościoła*, t. 3, Lublin 1989, col. 625-627.
- Brennecke H.Ch., *Studien zur Geschichte der Homöer. Der Osten bis zum Ende der homöischen Reichskirche*, „Beiträge zur historischen Theologie” 73, Tübingen 1988.
- Brown P., *Augustyn z Hippony*, tłum. W. Radwański, „Biografie Sławnych Ludzi”, Warszawa 1993.
- Brown P., *Świat późnego antyku*, tłum. A. Podzielna, Warszawa 1991.
- Česka J., *Die politischen Hintergründe der Homousios-Lehre des Athanasius*, [w:] *Die Kirche Angesichts der Konstantinischen Wende*, red. G. Ruhbach, „Wege der Forschung”, Bd. 306, Darmstadt 1976, s. 297-321.
- Česka J., *Římský Stát a Katolická Církev ve IV. století*, Brně 1983.
- Chadwick H., *Activa und Passiva im antiken Umgang mit der Bibel*, [w:] *idem, Antike Schriftauslegung*, Hans Lietzmann 3, Berlin-New York 1998, s. 25-87.
- Chadwick H., *Kościół w epoce wczesnego chrześcijaństwa*, przeł. A. Wypustek, Warszawa 2004.
- Chadwick H., *Mysł wczesnochrześcijańska a tradycja klasyczna*, przeł. P. Siejkowski, Poznań 2000.
- Chadwick H., *Orthodoxy and Heresy from the death of Constantine to the eve of the first council of Ephesus*, [w:] *Cambridge Ancient History XIII*, ed. A. Cameron, P. Garnsey, Cambridge 2008, s. 561-600.
- Chadwick H., *Pagane und christliche Allegorese*, [w:] *idem, Antike Schriftauslegung. Pagane und christliche Allegorese. Activa und Passiva im antiken Umgang mit der Bibel*, Hans Lietzmann 3, Berlin-New York 1998, s. 1-23.
- Costantino II*, [w:] D. Bowder, (a cura di), *Dizionario dei personaggi dell'antica Roma. Una guida completa e precisa per conoscere tutii coloro che hanno avuto un ruolo nel mondo Romano, dalla fondazione della città al crollo dell'Impero*, Roma 2001, s. 94.
- Costanzo II*, [w:] D. Bowder (a cura di), *Dizionario*, Roma 2001, s. 95-97.
- Czuj J., *Św. Hieronim. Żywot-dzieła-charakterystyka*, Warszawa 1954.
- Czuj J., *Żywot świętego Augustyna*, Warszawa 1952.
- Dassmann E., *Kirchengeschichte II/2. Theologie und innerkirchliches Leben bis zum Ausgang der Spätantike*, „Kohlhammer Studienbücher Theologie”, Bd. 11, 2, Stuttgart-Berlin-Köln 1999.
- Davis R., *Introduction*, [w:] *The Book of Pontiffs (Liber Pontificalis). The ancient biographies of the first ninety Roman bishops to AD 715*, ed. R. Davis, „Translations Texts for Historians” 6, Liverpool 2000, s. XI-LXIII.
- Demandt A., *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284-565 n. Ch.*, München 1989.
- Duchesne L., *Early history of the Christian Church from its foundation to the end of the fifth century*, t. 2: *The fourth century*, London 1931.
- Dvornik F., *The Idea of Apostolicity in Byzantium. And the legend of the Apostle Andrew*, Cambridge 1958.
- Farmer D., *Damasus*, [w:] *idem, Oxford Dictionary of Saints*, Oxford 1997, s. 127.
- Farmer D., *Jerome (Heronymus)*, *Oxford Dictionary of Saints*, Oxford 1997, s. 257-259.
- Fontaine J., *Chrześcijańska literatura łacińska. Rys historyczny*, tłum. J. Słomka, „Teologia dla wszystkich” 8, Tarnów 1997.

- Frend W.H.C., *The Donatist Church. A movment of protest in Roman North Africa*, Oxford 1985.
- Fros H., *Hieronim doktor Kościoła*, [w:] *idem*, F. Sowa, *Księga imion i świętych*, t. 3, Kraków 1998, col. 62-64.
- Fürst A., *Hieronimus. Theologie als Wissenschaft*, [w:] *Theologen der christlichen Antike. Eine Einführung*, red. W. Geerlings, Darmstadt 2002, s. 168-183.
- Grey C., *Constructing communities in the Late Roman countryside*, Cambridge 2012.
- Haehling von Lanzanauer R., *Die Religionszugehörigkeit der hohen Amsträger des Römischen Reiches seit Constantins I. Alleinherrschaft bis zum Ende der Theodosianischen Dynastie (324-450 bzw. 445 n. Ch.)*, Bonn 1978.
- Hanson R.P.C., *The Search for the Christian Doctrine of God. The Arian Controversy 318-381*, Edinburgh 1988.
- Hieronim*, [w:] M. Starowieyski, J.M. Szymusiak, *Nowy słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 2022, s. 440-451.
- Hieronim św.*, [w:] *Encyklopedia Kościoła*, t. 1, Warszawa 2004, s. 888-889.
- Hunt D., *The Church as a public institution*, [w:] A. Cameron, P. Garnsey, *The Cambridge Ancient History*, Vol. 8: *The Late empire A.D. 337-425*, Cambridge 2008, s. 238-276.
- Jańczyk K., *Św. Marcin z Tours w legendzie i prawdzie*, „Studia Sandomierskie” 2005, 12, z. 3, s. 31-50.
- Just P., *Imperator et Episcopus. Zum Verhältnis von Staatsgewalt und christlicher Kirche zwischen dem 1. Konzil von Nicaea (325) und dem 1. Konzil von Konstantinopel*, Stuttgart 2003.
- Kanior M., *Historia monastycyzmu chrześcijańskiego*, t. 1: *Starożytność (wiek III-VIII)*, Kraków 1993.
- Kech H., *Hagiographie als Christliche Unterhaltungsliteratur. Studien zum Phänomen des Erbaulichen anhand der Mönchsviten den hl. Hieronymus*, Konstanz (Göppingen) 1977, „Göppinger Arbeiten zur Germanistik”, Bd. 225.
- Kelly J.N.D., *Damazy I*, [w:] *idem*, *Encyklopedia papieży*, tłum. T. Szafrąński, Warszawa 1997, s. 52-54.
- Kelly J.N.D., *Feliks II, św.*, [w:] *idem*, *Encyklopedia papieży*, tłum. T. Szafrąński, Warszawa 1997, s. 51-52.
- Kelly J.N.D., *Hieronim. Życie, pisma, spory*, tłum. R. Wiśniewski, „Biografie Sławnych Ludzi”, Warszawa 2003.
- Kelly J.N.D., *Liberiusz*, [w:] *idem*, *Encyklopedia papieży*, tłum. T. Szafrąński, Warszawa 1997, s. 49-51.
- Kelly J.N.D., *Początki doktryny chrześcijańskiej*, tłum. J. Mrukówna, Warszawa 1988.
- Kelly J.N.D., *Ursyn*, [w:] *idem*, *Encyklopedia papieży*, tłum. T. Szafrąński, Warszawa 1997, s. 54-55.
- Kijewska A., *Święty Augustyn*, „Myśli i Ludzie”, Warszawa 2007.
- Kłoczowski J., *Od pustelni do wspólnoty. Grupy zakonne w wielkich religiach świata*, „Wielkie problemy życia człowieka”, Warszawa 1987.
- Kopecek T.A., *A History of Neo-Arianism*, Vol. 1-2, Cambridge 1979.
- Kosiński R., *Cyryl ze Scytopolis i jego dzieło*, [w:] *Cyryl ze Scytopolis, Żywoty mnichów palestyńskich*, tłum. E. Dąbrowska, ŻM 60, Tyniec-Kraków 2011, s. 11-92.
- Kraft H., *Augustinus*, [w:] *idem*, *Kirchenväter Lexikon*, München 1966, col. 71-98.
- Kraft H., *Hieronimus*, [w:] *idem*, *Kirchenväter Lexikon*, München 1966, col. 265-271.
- Krumeich Ch., *Hieronimus und die christlichen feminae clarissimae*, „Habelts Dissertationsdrucke Reihe Alte Geschichte”, Heft 36, Bonn 1993.
- Liberio*, [w:] D. Bowder (a cura di), *Dizionario*, Roma 2001, s. 165-166.
- Liberiusz*, [w:] J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 1971, s. 266.
- Livingstone E.A., *Arius*, [w:] *Oxford concise Dictionary of the Christian Church*, Oxford-New York 1996, s. 34.
- Livingstone E.A., *Damasus*, [w:] *Oxford concise Dictionary of the Christian Church*, Oxford-New York 1996, s. 141.

- Livingstone E.A., *Liberius*, [w:] *Oxford concise Dictionary of the Christian Church*, Oxford-New York 1996, s. 303.
- Marrou H.I., *Od prześladowań za Dioklecjana do śmierci Grzegorza Wielkiego (303-604)*, [w:] J. Daniélou, H.I. Marrou, *Historia Kościoła. Od początków do roku 600*, tłum. M. Tarnowska, Warszawa 1986, s. 177-348.
- Marrou H.I., *Zmierzch Rzymu czy późna starożytność? (III-VI wiek)*, tłum. M. Węcowski, Warszawa 1997.
- Martin J., *Spätantike und Völkerwanderung*, „Oldenburg Grundriß des Geschichte”, Bd. 4, München 1987.
- Neymeyr U., *Die Christlichen Lehrer im Zweiten Jahrhundert. Ihre Lehrtätigkeit, ihr Selbstverständnis und ihre Geschichte*, Leiden-New York i in. 1989, Supplements to Vigiliae Christianae, Vol. 4.
- O'Donnell J.J., *Augustine; his time and lives*, [w:] *The Cambridge Companion to Augustine*, ed. E. Stump, N. Kretzmann, Cambridge 2006, s. 8-25.
- Ożóg M., Czuj J., *Opracowanie*, [w:] Hieronim ze Strydonu, *Listy*, tekst łaciński i polski, t. 1 (1-50), tłum. J. Czuj, M. Ożóg, *ŻMT* 54, oprac. M. Ożóg, Kraków 2010.
- Ożóg M., Pietras H., *Komentarz*, [w:] Liber Pontificalis, I-XCVI (usque ad annum 772), SCL 9, tłum. P. Szewczyk, M. Jesiotr, oprac. M. Ożóg, H. Pietras, *ŻMT* 74, Kraków 2014.
- Patrick J., *Saba. Przywódca monastycyzmu palestyńskiego. Studium porównawcze monastycyzmu wschodniego od IV do VII wieku*, t. 1, tłum. K. Twardowska, *ŻM* 61, Tyniec 2011.
- Piganiol A., *L'empire chrétien (325-395)*, Paris 1972.
- Pismo Św.*, [w:] *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, s. 592-597.
- Rebenich S., *Hieronymus und sein Kreis. Prosopographische und sozialgeschichtliche Untersuchungen*, Stuttgart 1992.
- Regnault L., *La vita quotidiana. Dei Padri del deserto*, Milano 1998.
- Ruhbach G., *Die politische Theologie Eusebs von Caesarea*, [w:] *Die Kirche Angesichts der Konstantinischen Wende*, red. idem, „Wege der Forschung”, Bd. 306, Darmstadt 1976, s. 236-258.
- Schatz K., *Prymat papieski od początków do współczesności*, tłum. E. Marszał, J. Zakrzewski, Kraków 2004.
- Seiler E.M., *Konstantios II. bei Libanios. Eine kritische Untersuchung des überlieferten Herrscherbildes*, Frankfurt am Main 1998.
- Seppelt F.K., Löffler K., *Dzieje papieży. Od początków Kościoła do czasów dzisiejszych*, uzup. do rzeczy polskich T. Silnicki, t. 1, tłum. J. Kozulubski, Poznań 2003.
- Simonetti M., *La crisi ariana nel IV secolo*, Roma 1975.
- Słomka J., *Nowe proroctwo. Historia i doktryna montanizmu*, „Studia Antiquitatis Christianae Seria Nova” 4, Katowice 2007.
- Speyer W., *Büchervernichtung und Zensur des Geistes bei Heiden, Juden und Christen*, „Bibliothek des Buchwesens” 7, Stuttgart 1981.
- Spychała D., *Anomeizm (arianizm, neoarianizm, eunomianizm) na Zachodzie Imperium Rzymskiego od zaistnienia do IV w. po Chr., Problem teologiczny i filozoficzny*, Bydgoszcz 2020.
- Spychała D., *Biblioteki chrześcijańskie w Rzymie IV-VI wieku. Wybrane zagadnienia*, [w:] K. Domańska, B. Iwańska-Cieslik, *Książka i prasa w kulturze*, Bydgoszcz 2013, s. 15-38.
- Spychała D., *Cesarze rzymscy a arianizm od Konstantyna Wielkiego do Teodozjusza Wielkiego, (312-395 r.)*, „Xenia Posnaniensis, Monografia” 7, Poznań 2007.
- Spychała D., *Chrześcijaństwo i jego wpływ na rozwój kultury na Wschodzie cesarstwa rzymskiego na przykładzie księgozbiorów Orygenesza, Pamfila i Euzebiusza z Cezarei*, [w:] *Studia z dziejów książki i prasy. Przegląd badań za lata 2007-2010*, red. Z. Kropidłowski, D. Spychała, K. Wodniak, Bydgoszcz 2010, s. 127-146.
- Spychała D., *Constantin Ier et ses successeurs a l'égard des religions traditionnelles et du christianisme. Questions choisies*, [w:] *Within the Circle*, red. K. Twardowska, M. Salamon, S. Sprawski, Kraków 2014, s. 263-273.

- Spychała D., *Droga Damazego na tron biskupa nicejczyków (Piotrowy) w Rzymie*, „Tabularium Hitoriae” X/2021, s. 51-78.
- Spychała D., *Feliks II (antypapież?) wobec postanowień soboru nicejskiego*, [w:] *Servitium Klio in honorem Professoris Alberti Kotowski*, red. M.G. Zieliński, Z. Biegański, Bydgoszcz 2021, s. 453-462.
- Spychała D., *Jerzy z Kapadocji, antynicejski biskup Aleksandrii. Realizator polityki religijnej Konstancjusza II i bibliofil*, [w:] A.A. Kluczek, N. Rogosz, A. Bartnik, *W kręgu ikon władzy, ludzi oraz idei świata starożytnego*, Katowice 2014, s. 205-225.
- Spychała D., *Lucyfer, biskup Caralis i jego stosunek do konfliktów doktrynalnych w Kościele IV wieku*, „Universitas Gedanensis” 2016, t. 51, s. 127-141.
- Spychała D., *Nawrócenie św. Augustyna a jego stosunek do kultury antycznej*, „Studia Europaea Gnesnensia” [dalej SEG] 2011, nr 3, s. 235-252.
- Spychała D., *Początki życia monastycznego, reguły zakonne i biblioteki w Galii oraz Italii w IV i na początku V w. Wybrane zagadnienia*, [w:] *Studia z dziejów książki, prasy i bibliotek. Przegląd badań za lata 2010-2013*, red. Z. Kropidłowski, D. Spychała, Bydgoszcz 2014, s. 5-50.
- Spychała D., *Postawa Hilarego z Poitiers wobec konfliktu dogmatycznego w Kościele w latach 355-361*, [w:] *Florilegium. Studia ofiarowane profesorowi A. Krawczukowi z okazji czterdziestej piątej rocznicy urodzin*, red. E. Dąbrowa, T. Grabowski, M. Piegoń, Kraków 2017, s. 389-399.
- Spychała D., *Przemiany religijne i kulturowe w zachodnich prowincjach Cesarstwa Rzymskiego od roku 306 do śmierci św. Augustyna*, t. 1-2, Bydgoszcz 2016.
- Spychała D., *Saint Paul et Macedonius ou la lutte pour le trône de l'évêque de Constantinople sous le règne de Studia Lesco Mrozewicz ab amicis et discipulis dedicata*, ed. S. Ruciński, K. Balbuza, K. Królczyk, Poznań 2011, s. 375-390.
- Spychała D., *Św. Hieronim i św. Augustyn wobec tłumaczeń Biblii i literatury antycznej*, „Saeculum Christianum” 2008, 2, s. 5-13.
- Spychała D., *Walka stronnictw o tron biskupi w Rzymie w drugiej połowie IV wieku, czyli od papieża św. Juliusza przez Liberiusza do św. Damazego*, SEG 2012, t. 5, s. 213-238.
- Spychała D., *Wybór Ambrożego Aureliusza na biskupa Mediolanu: cud czy celowe działanie Walentyniana I?*, SEG 2014, nr 9, s. 75-93.
- Starowieyski M., *Monastycyzm w Rzymie i Italii w wiekach IV-VI*, [w:] *Zachodnie reguły monastyczna*, red. M. Starowieyski, tłum. K. Bielawski, A. Bober, M. Borkowska i in., ŻM 50, Tyniec 2013, s. 741-752.
- Steinmann J., *Hieronymus. Ausleger der Bibel. Weg und Werk eines Kirchenvaters*, Leipzig 1971.
- Stockmeier P., *Glaube und Religion in der frühen Kirche*, Freiburg-Basel-Wien 1973.
- Szymusiak J.M., Starowieyski M., *Hieronim ze Strydonu*, [w:] J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 1971, s. 187-191.
- Śrutwa J., *Feliks II, antypapież*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 5, Lublin 1989, col. 108.
- Tyburowski K., *Wkład Damazego w umacnianie władzy papieżstwa*, „Antyk Chrześcijański” 2004. R. 24, 46-47, s. 211-222.
- Veyne P., *Początki chrześcijańskiego świata (312-394)*, tłum. I. Kania, Warszawa 2009.
- von Campenhausen H., *Die Griechischen Kirchenväter*, „Die Wissenschaftliche Taschenbuchreihe” 14, Stuttgart 1955.
- Vössing K., *Die Vandalen*, München 2018.
- Williams R., *Arius. Heresy and Tradition*, London 2001.
- Wipszycka E., *Kościół w świecie późnego antyku*, Warszawa 1994.